

**ELEKTROINDUSTRIJSKA I OBRTNIČKA ŠKOLA
RIJEKA**

Marijan Bačić

ELEKTRONIČKI SKLOPOVI
(bilješke s predavanja – samo za internu uporabu)

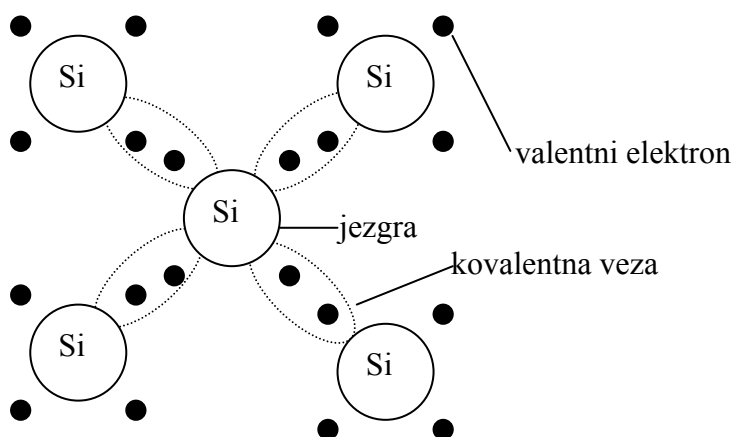
Rijeka, 2006.

ELEKTRONIČKI SKLOPOVI

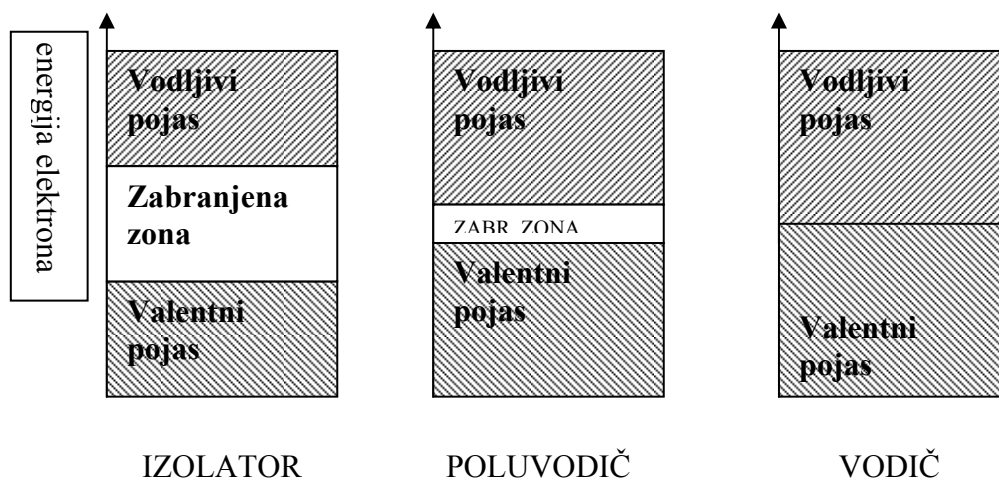
POLUVODIČI

U poluvodiče spadaju četverovalentni elementi Si i Ge. Kemijski čisti, oni su vrlo loši vodiči no dodavanjem primjesa u omjeru 1:10⁷ vodljivost im se znatno povećava.

U Mendeljevom sustavu elemenata Si i Ge spadaju u IV grupu elemenata, što znači da u vanjskoj ljusci imaju 4 valentna elektrona. U tom sustavu Si je na 14 mjestu (ima ukupno 14 elektrona u 3 ljuske K, L, M). Ge je na 32 mjestu (ljuske K, L, M, N pa dva valentna elektrona vežu se u kovalentnu vezu koja drži atome u kristalnoj rešetci).

Prema teoriji kvantne mehanike, elektron može imati određenu količinu (kvant) energije koja određuje njegovu putanju, a time i njegov energetski nivo. Što je elektron dalje od jezgre, ima veću energiju. Između energetskih nivoa postoji “zabranjena zona” u kojoj nema elektrona i kroz koju elektron može proći u niži ili viši energetski nivo, ako primi ili preda energiju.

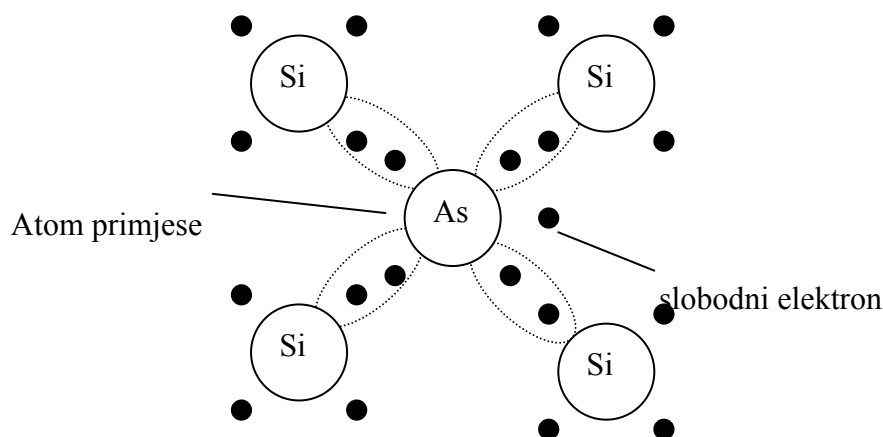
U normalnom stanju popunjene su ljuske bliže jezgri, a nepopunjena može biti jedna vanjska valentna ljuska.

Ako djelovanjem električnog polja, topline, svjetlosti itd. poneki elektron primivši energiju prijeđe u viši energetska nivo, tada se dotični atom nalazi u uzbuđenom stanju. Ukoliko je primljena energija dovoljna da elektron iz pojedine ljuske može napustiti atom, on postaje slobodan elektron. Atom koji je prije gubitka elektrona bio električki neutralan, sada postaje pozitivan ion i nalazi se u stanju ioniziranja. Na mjestu gdje je bio elektron nastaje **šupljina**. Preskakanjem slobodnih elektrona od šupljine do šupljine, ostvaruje se električna struja kroz poluvodiče.

Kod čvrstih tijela elektroni su zbijeni i više energetskih nivoa čine energetska pojas. samo onaj elektron kojim preko zabranjene zone dođe u vodljivi pojas može služiti za viđenje struje. Kod vodiča imamo dovoljno slobodnih elektrona i bez dovođenja energije. (valentni i vodljivi pojas se preklapaju).

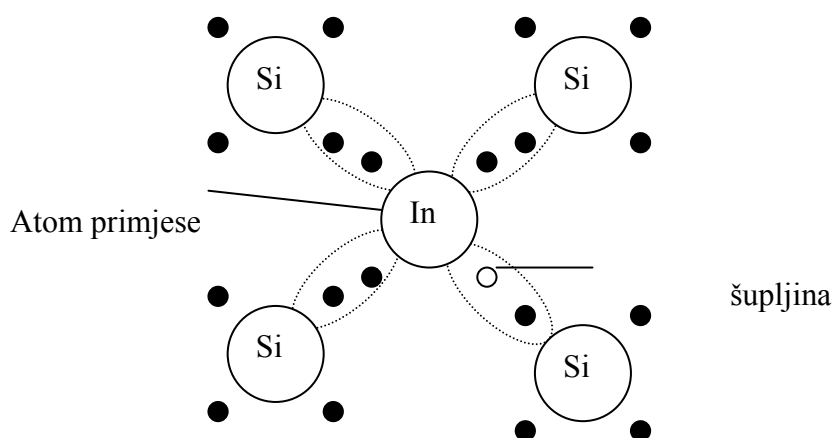
Poluvodiči imaju uglavnom negativni temperaturni koeficijent (NTC) jer im se povećanjem temperature otpor smanjuje.

N TIP POLUVODIČA

N tip nastaje ako čistom poluvodiču posebnim postupkom dodamo malu količinu peterovalentnog elementa (P, As, Sb). Jedan elektron primjese ostaje nevezan kovalentnom vezom i može se lako odvojiti i krenuti u međuatomni prostor. Odlaskom tog elektrona, električki neutralan atom primjese postaje pozitivan ion. U N tipu imamo više slobodnih elektrona nego šupljina pa su oni glavni (majoritetni) nosioci naboja za razliku od P-tipa gdje je obrnuto.

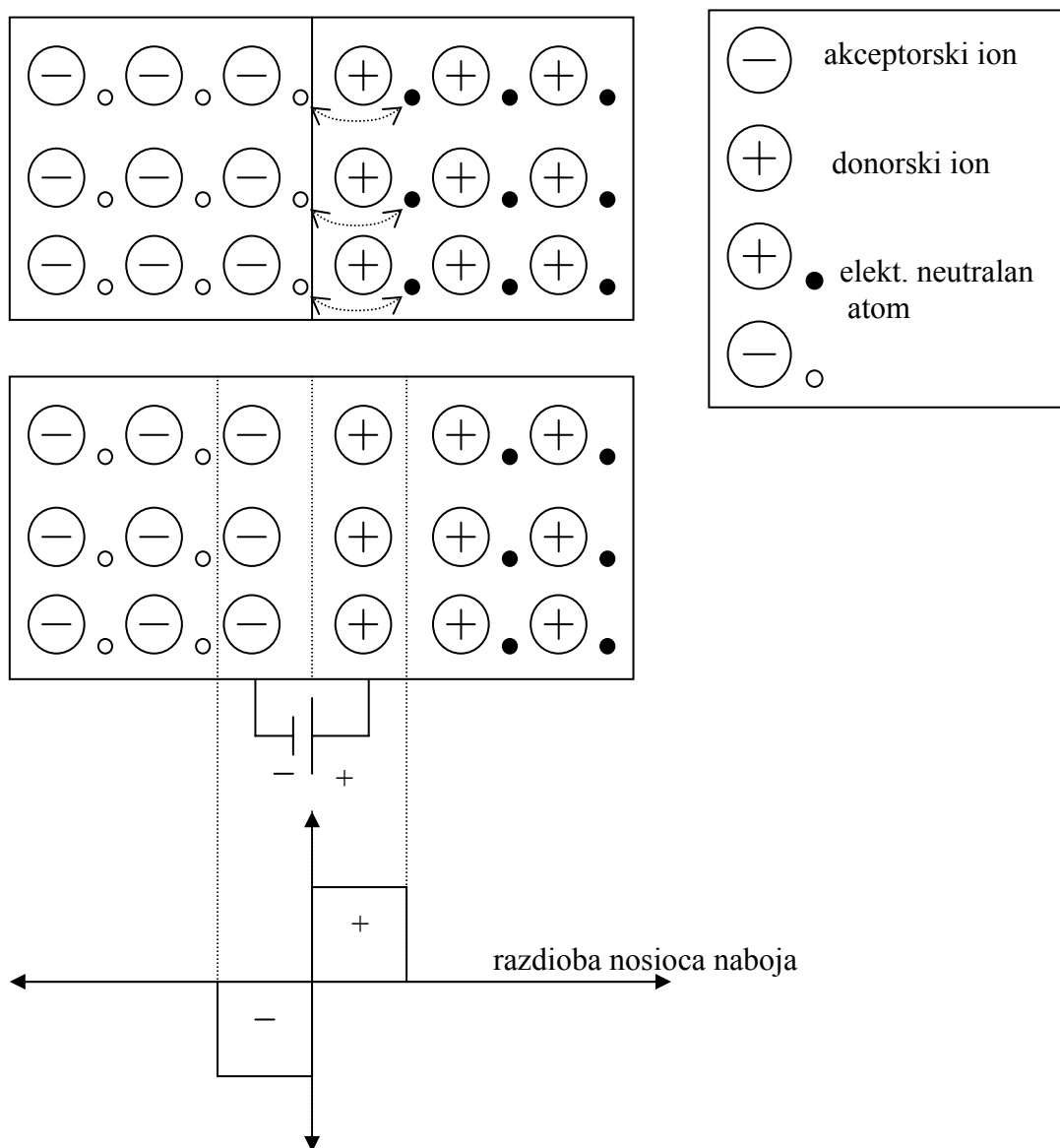
P TIP POLUVODIČA

Čistom poluvodiču dodajemo malu količinu trovalentnog elementa (B, Ga, In, Al). Trovalentni element ima tri elektrona u vanjskoj ljusci pa jedna kovalentna veza ostaje nepopunjena. Dolaskom nekog elektrona u tu kovalentnu vezu, električki neutralan atom primjese postaje negativan ion.

Atom trovalentne primjese nazivamo primalac (akceptor) zbog toga što može primiti, a atom peterovalentne primjese što daje slobodan elektron, nazivamo davalac (donator).

P-N SPOJ

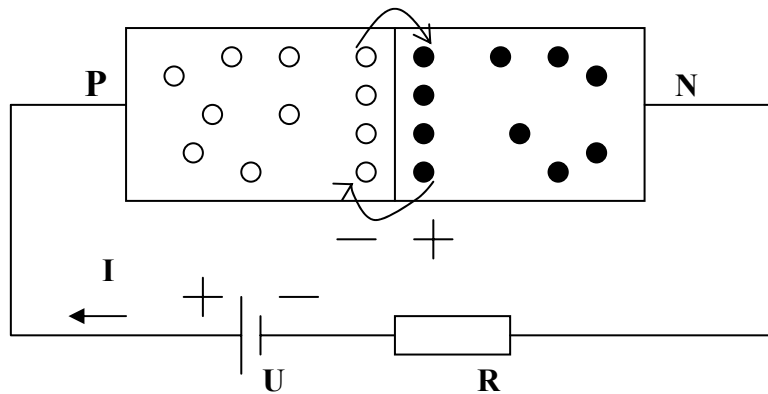

Spajanjem P i N tipa, tako da se na području spoja osigura kontinuitet kristalne rešetke, odmah dolazi do difuzijskog kretanja el. nosioca naboja iz jednog u drugi tip. Elektroni iz N tipa prelaze (difundiraju) u P tip gdje popunjavaju šupljine trovalentnih primjesa pa atomi primjesa u P-tipu postaju negativni akceptorski ioni. Atomi primjese u N-tipu odlaskom elektrona postaju pozitivni donatorski ioni.

Daljnji prelazak elektrona na P i šupljina na N tip, spriječen je privlačnim djelovanjem raznoimenih i odbojnim djelovanjem istoimenih naboja, pa područje P-N spoja postaje bez pokretnih nosioca naboja. S jedne strane tu postoje pozitivni, a s druge strane negativni nepomični ioni, koji čine **potencijalnu barijeru** koja se može prikazati izvorom napona spojenim prema slici.

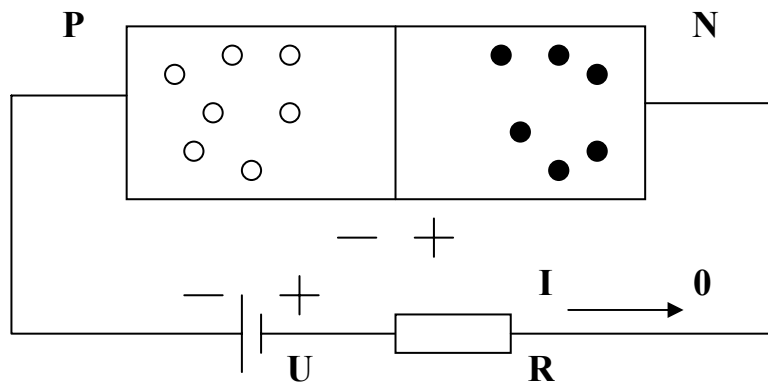
Elektrostatski napon na krajevima potencijalne barijere, nazivamo **difuzijski napon** i on iznosi kod Ge 0,3 (V), a kod Si 0,7 (V). Difuzijski napon se ne može izmjeriti jer je P-N spoj prema vani električki neutralan, no pri propusnoj polarizaciji narinuti napon mora biti viši od difuzijskog da bi kroz P-N spoj tekla struja.

DIREKTNA POLARIZACIJA P-N SPOJA

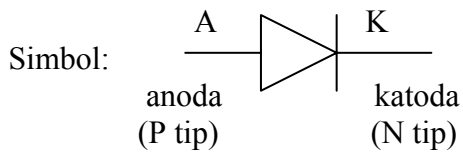
Ako P-N spoj direktno polariziramo preko otpornika za ograničavanje struje, naponom većim od difuzijskog, (+) pol izvora će privlačiti elektrone, a (-) pol izvora šupljine. Napon U će nadvladati difuzijski napon i zaporni sloj će se suziti. Doći će do spajanja elektrona i šupljina (rekombinacija). Iz izvora stalno dolaze novi elektroni i šupljine koji nadomještaju rekombinirane, pa kažemo da je PN spoj kod ovakve polarizacije vodljiv.

INVERZNA POLARIZACIJA P-N SPOJA

Kod inverzno polariziranog P-N spoja ne teče struja glavnih nosioca elektriciteta, jer (-) pol izvora privlači šupljine, a (+) pol elektrone i zaporni sloj se širi. Strujnim krugom ipak teče veoma mala inverzna struja (preostala – termički generirana) sporednih nosioca elektriciteta za koje P-N spoj ne predstavlja prepreku. Ona vrlo malo ovisi o nominalnom naponu, apuno više o temperaturi P-N spoja, tj o broju sporednih nosioca naboja. Ova inverzna struja teče suprotnim smjerom od struje kod direktne polarizacije i na sobnoj temperaturi ta struja je vrlo malena.

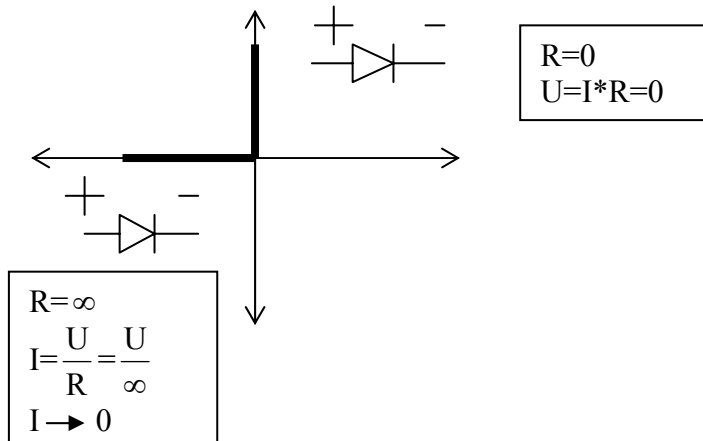
POLUVODIČKE DIODE

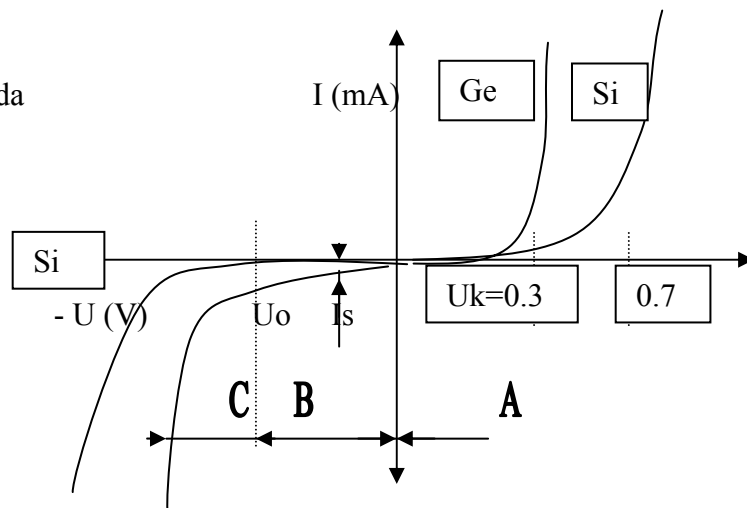
Svojstvo P-N spoja je da u jednom smjeru provodi struju, a u drugom ne, iskorišteno je za izradu poluvodičkih diode koje su zamjenile vakumske elektronske cijevi – diode.

1. Temperaturna osjetljivost (Si diode mogu raditi i na temperaturi od 200 °C, a Ge do 70 °C i više).
2. Mala struja u inverznom smjeru.
3. Osjetljivost na radioaktivne i svjetlosne zrake.

Karakteristika idealne diode:

Karakteristike realnih dioda

Odnose između napona i struje diode, teoretski je obradio Shockley i izrazio

jednadžbom: $I = I_s (e^{\frac{U}{U_T}} - 1)$.

I_s .....Inverzna preostala struja U_p .....napon proboja U_k .....napon koljena

A.....Propusno područje   B.....Zaporno područje   C.....Probojno područje

$e = 2,718$ (baza prirodnog logaritma)

U_T = temperaturni napon (na sobnoj temperaturi ≈ 26 mV)

K = Bolcmanova konstanta $K = 1,38 \cdot 10^{-23}$ (J/K)

T = Temperatura ($^{\circ}$ K)

q = elementarni naboj elektrona $q = 1,6 \cdot 10^{-19}$ (C)

U "A" području, napon U je puno veći od U_T pa se drugi član zagrade može zanemariti i krivulja ima eksponencijalni oblik. Ovisno o vrsti i struji, pad napona propusno polarizirane diode može iznositi do 1,5 (V) kod snažnih silicijevih dioda.

U "B" području, može se zanemariti prvi član zagrade pa je struja gotovo konstantna tj. jednaka I_s .

U "C" području ne vrijedi navedena jednadžba jer kod njenog izvođenja nisu bile uzete u obzir fizikalne pojave vezane za proboj, kada dolazi do oštećenja diode.

Kod Ge dioda I_s je za oko 10^3 putaveća od I_s kod Si diode i iznosi oko 10^{-6} A.

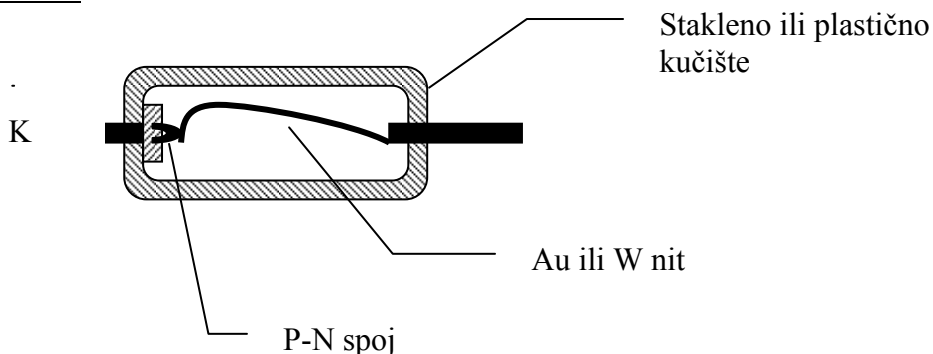
Krivulje Si dioda sus strmije sa izraženim koljenom. Povećanjem temperature povećava se broj el. nosioca elektriciteta (naboja) što je naročito izraženo u "B" području.

Primjer: Pad napona na diodi u stanju vođenja je 0,7 V. Dali dioda vodi struju?

VRSTE DIODA PREMA GRAĐI I NAMJENI

a) Točkaste diode

Zašiljena nit (promjer šiljka $1\mu\text{m}$) prisloni se na N-tip poluvodiča i pusti jači kratkotrajni strujni impuls. N-tip se topi i zavaruje se s niti. Hlađenjem rekristalizira se na području spoja uzak sloj P-tipa.

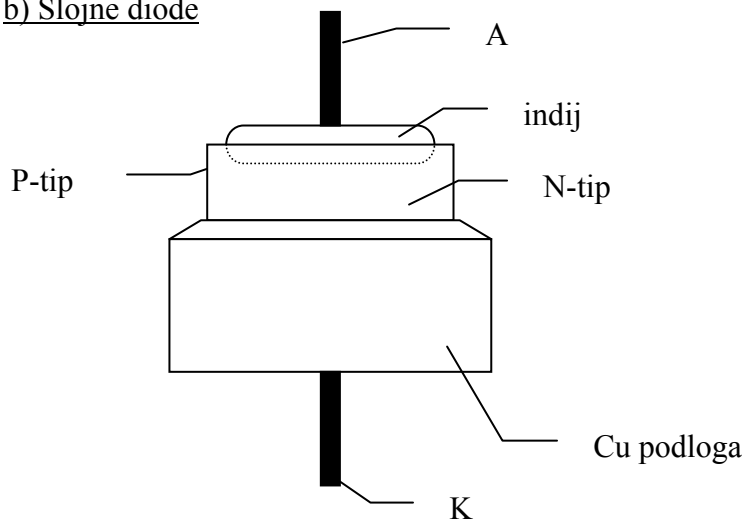
Točkaste diode mogu biti signalne (obrada linearnih signala na višim frekvencijama) i prekidačke (uloga sklopke u impulsnim strujnim krugovima).

Otpor u propusnom smjeru iznosi do 200Ω a u inverznom je reda veličine $1 M\Omega$. Zbog male površine P-N spoja mogu provoditi relativno malu struju i nisu pogodne za ispravljanje. No imaju i mali međuelektrodni kapacitet (oko 1 pF) pa su pogodne za rad na višim frekvencijama.

Upotrebljavaju se za detekciju, ograničenje, mješanje itd. te u računalnoj i mjernoj tehnici.

b) Slojne diode

Trovalentni indij se legira na N tip i time se u N tipu formira P-tip poluvodiča. Radi boljeg odvođenja topline, pločica N-tipa se zavari na bakrenu podlogu koja kod snažnijih dioda ima vijak radi pričvršćenja na rashladnu površinu.

Iskrine snažnije diode umjesto katode imaju anodu na kućištu.

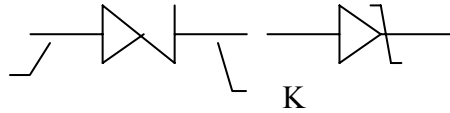
Slojne diode mogu provoditi puno jaču struju od točkastih i upotrebljavaju se za ispravljanje. Rade se za efektivni napon do 1000 (V) .

U propusnom smjeru otpor im je oko $1 \text{ (}\Omega\text{)}$, a u inverznom smjeru od 2 do $10 \text{ (}M\Omega\text{)}$.

U proizvodnji ovih dioda, Si je potpuno potisnuo Ge zbog viših probojnih napona i mogućnosti većeg termičkog opterećenja.

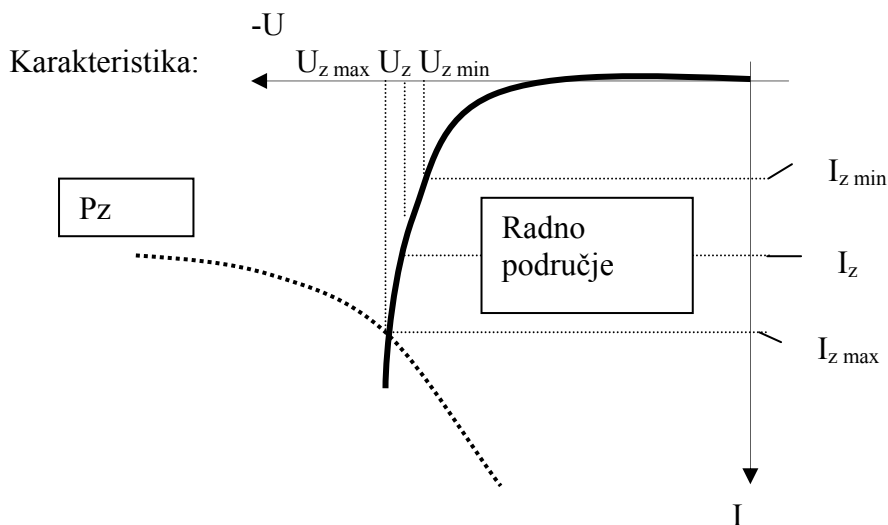
c) Zener diode

A

Zener diode su Si diode sa puno vecom koeficijentom primjesa od obicnih dioda. Karakteristike su slicne karakteristikama Si dioda, sa razlikom sto je kod Z-dioda podrucje proboja mnogo strmije od obicnih dioda i to je normalno radno podrucje. U tom podrucju napon je priblizno konstantan za velike promjene struje, sto se koristi kod stabilizacije napona.

U radu su inverzno polarizirane.

$$R_z = \frac{\Delta U_z}{\Delta I_z} = \frac{U_{z \max} - U_{z \min}}{I_{z \max} - I_{z \min}}$$

$$P_z = U_z * I_z$$

R_z ..... zenerov dinamički (diferencijalni otpor)

Δ ..... promjena

Najmanji R_z , (najstrmiju karakteristiku) imaju Z diode za napone od 6 (V) do 9 (V).

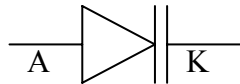
Hiperbola maksimalne snage $P_z \max$, otprilike pokazuje maksimalne napone i struje kod kojih Z dioda nije preopterećena. ($P_z = U_z * I_z$)

Englez, Zener je 1934. godine prvi detaljno ispitao naglo povećanje vodljivosti inverzno polarizirane diode. Zbog toga je pojava da se kod određenog napona iz kristalne rešetke oslobađa veliki broj elektrona nazvao zenerov efekt

Ukoliko se napon i dalje povećava, elektroni se toliko ubrzavaju da udarom izbijaju nove elektrone. To je tzv. lavinski efekt. Broj oslobođenih elektrona raste kao lavina, što je razlog povećanja struje. <smatra se da je zenerov efekt dominantan za vođenje struje kod Z-dioda do 5 (V).

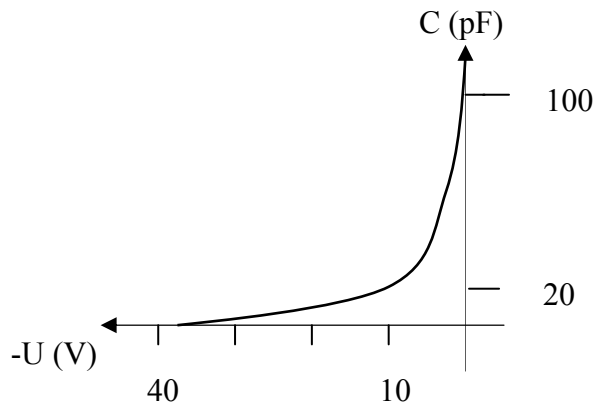
Z-diode do 5 (V) imaju NTC, a one iznad 5 (V) PTC.

d) Kapacitivne diode

Ove diode promjenom narinutog napona mijenjaju kapacitet. Kod inverzno polarizirane kapacitivne diode, povećanjem napona proširuje se zaporni sloj, a s obje strane nalaze se koncentrirani naboji suprotnog polariteta. To potpuno odgovara promjenjivom kondzatoru čiji je promjenjivi dielektrik u ovom slučaju širina zapornog sloja.

Proširenjem debljine dielektrika, kapacitet se smanjuje.

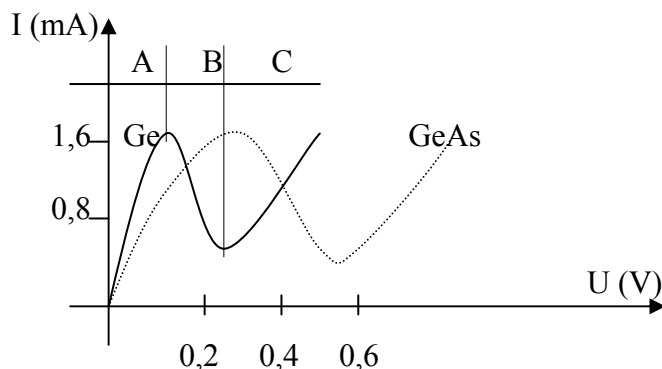
Ove diode se izrađuju od silicija zbog manje inverzne struje. Obično su malih dimenzija sa malim međuelektrodnim kapacitetom. Upotrebljavaju se kao promjenjivi kondenzatori bez pokretnih mehaničkih djelova, za automatsko ugađanje titrajnih krugova na željenu frekvenciju.

Mogu se naći pod nazivom Varicap ili varactor diode.

e) Tunelske diode

Tunelske diode se izrađuju od Ge ili GeAs. Još su jače dotirane od Z-dioda i zaporni sloj im je vrlo tanak.

Japanac, Esaki 1957.g. prvi je opisao prolaz elektrona kroz zaporni sloj brzinom koja je približno jednaka brzini svjetlosti, što je on nazvao tunelski efekt.

U inverznom smjeru odmah provode struju ali zbog velike količine primjesa ni promjene temperature niti radioaktivno zračenje u određenim granicama ne utječu bitno na njihov rad.

Koriste se za izradu vrlo brzih sklopki, oscilatora i pojačala.

c) Foto-osjetljive diode

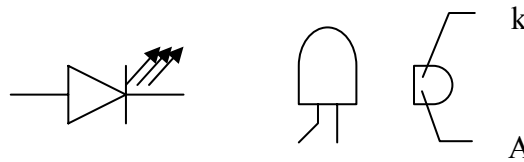
Inverzno polarizirana foto-dioda pojačanjem svjetlosti smanjuje otpor, a isti element djelovanjem svjetlosti daje na svojim izvodima mali foto-napon, pa ga tada nazivamo foto-ćelija ili članak.

Ge foto diode su osjetljivije na infracrveni spektar (žarulja), a Si diode na vidljivi spektar (sunčano svjetlo).

Što je viši difuzijski napon, viši je i foto-napon. Pri izvanredno jakom osvjetljenju, foto-napon je po iznosu približno jednak difuzijskom naponu. Zbog toga se za izradu niza foto-ćelija (sunčana baterija) uglavnom koristi Si koji može do 10% svjetlostne energije pretvoriti u električnu energiju.

Foto diode se koriste za brojenje predmeta ili ljudi, alarmne uređaje, paljenje i gašenje javne rasvijete (fotootpornici su bez PN spoja), pretvaranje svjetlosne energije u električnu energiju.

g) Fotoemitirajuće diode (LED diode)

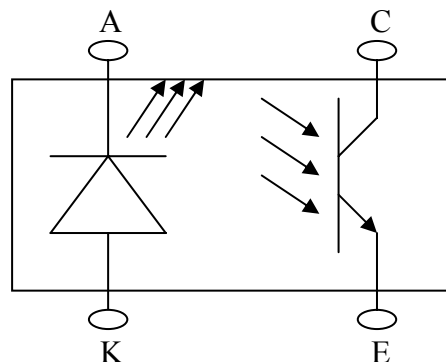

Fotoemitirajuće diode pri propusnoj polarizaciji emitiraju svjetlost jer elek vodljivog pojasa prelaskom u valentni, daju energiju, tj. emitiraju kvante svjetlosti

To svojstvo ima GaAs (infracrveno svjetlo), galij fosfid (zeleno i žuto svjetlo), galij fosfid legiran cinkom i telurom (crvena boja) i SiC (ljubičasta).

Vijek trajanja im je znatno duži od žarulja sa žarnom niti i koristimo ih kao indikatore.

h) Optoelektronički vezni elementi

Ako fotoemitirajuću diodu ili foto-tranzistor smjestimo u isto kućište, dobivamo optoelektronički vezni element (foto-kapler, optosprežnik).

Pomoću njega mogu se dva odvojena strujna kruga "povezati svjetlom". Među njima nema električne veze pa je izolacijski otpor vrlo visok (red veličina $10^{11} \Omega$). Kao izvor svjetla služi dioda, a svjetlosni detektor je foto tranzistor kroz koji protječe jača struja pri jačem osvjetljenju. Umjesto foto-tranzistora može se koristiti foto osjetljiva dioda čime dobivamo širi frekventni opseg prenošenja signala, ali gubimo mogućnost pojačanja signala. Za prijenos se najčešće koristi infracrveno svjetlo, a najdjelotvorniji dielektrik kao medij između fotoemitirajuće diode i foto-tranzistora je optičko staklo.

Optokapleri se koriste za kontrolu visokonaponskih izvora napajanja, prelaza sa TTL logike na neke druge...)

h) Mikrovalne diode

Mikrovalne diode upotrebljavamo za rad na frekvencijama preko 1 (GHz). Ponekad su izvedene tako da se mogu smjestiti u koaksijalni kabel ili valovod.

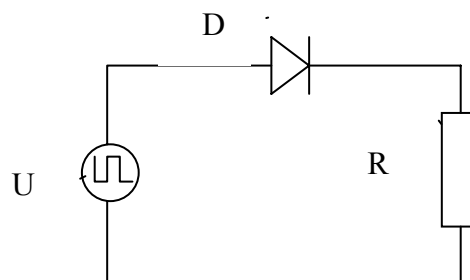
Razlikujemo:

- **Pin diode** – sastoje se od P i N tipa poluvodiča između kojih se nalazi neki tanki i slabo vodljivo (I –intrisično – bez primjesa) područje. Imaju mali kapacitet neovisan o naponu. Upotrebljavaju se kao sklopke i modulatori.
- **Schottky diode** – Imaju PN spoj načinjen izravnim spajanjem metala i poluvodiča. Upotrebljavaju se kao vrlo brze sklopke ili kao tzv. šotki tranzistori.
- **Gunn diode** – izrađuju se od GaAs i koriste za dobivanje mikrovalnih titraja.
- **Step recovery** – imaju skraćeno vrijeme zadržavanja naboja pri prijelazu iz stanja vođenja u stanje zasićenja vođenja u stanje zasićenja (nevođenja).

DIODA KAO SKLOPKA

U impulsnim i digitalnim krugovima, dioda se uglavnom koristi kao sklopka. Pri propusnoj polarizaciji, otpor diode je relativno mali i ona može špedstavljati zatvorenu sklopku. Pri inverznoj polarizaciji, otpor diode je vrlo velik i ako zanemarimo malu inverznu struju, možemo govoriti o otvorenoj sklopki..

Impulsna svojstva diodne sklopke:

$$I_D = \frac{U_D - U_0}{R} \quad t_s \text{ vrijeme zadržavanja}$$

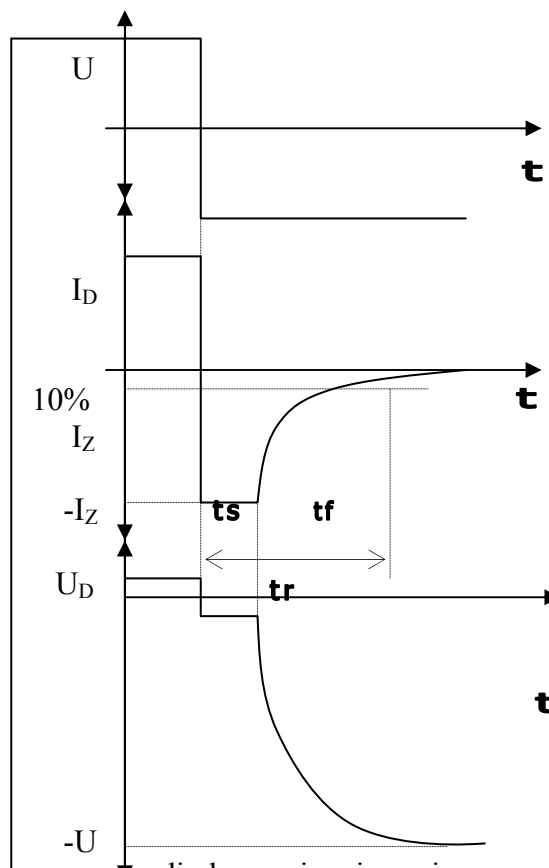
$$I_D \approx \frac{U}{R} \quad t_f \dots \text{ vrijeme pada}$$

$$I_z \approx -\frac{U}{R} \quad t_r \dots \text{ vrijeme oporavka}$$

Kad se snimaju impulsna svojstva diodne sklopke, diodu se obično priključuje na napon pravokutnog oblika. Za vrijeme propusne polarizacije, ako zanemarimo mali pad napona na diodi, struja I_D je praktički određena sa U/R .

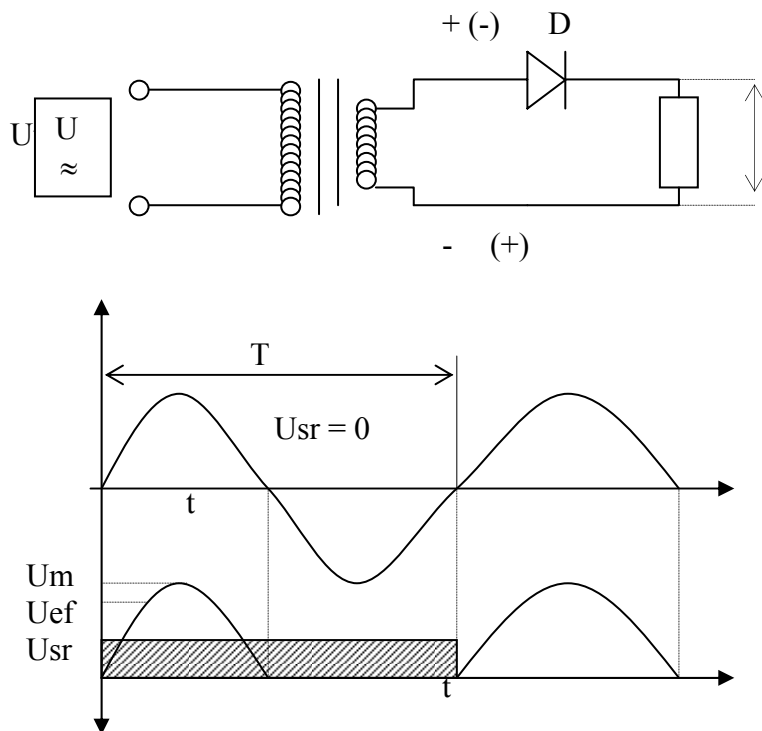
Kad napon naglo poprimi negativni iznos, dioda postaje inverzno (reverzno) polarizirana. No, " I_z " će kroz diodu teći za vrijeme " T_r ", dok se ne ostvari naboj sporednih nosioca koji se akumulirao u diodi tokom prolaska struje I_D . Vrijeme " t_f ", po definiciji završava, kada struja padne na 10% vrijednosti struje I_z . Nakon toga, struja kroz diodu poprima iznos inverzne preostale struje. Danas postoje diode kod kojih je vrijeme " t_r " smanjeno na oko 10^{-11} (s). (Step recovery diode).

Vrijeme uključanja diode je znatno kraće od vremena uključanja, pa mu se i ne pridaje neki poseban značaj.

ISPRAVLJANJE IZMJENIČNE STRUJE POLUVODIČKIM DIODAMA

a) POLUVALNO ISPRAVLJANJE

U_m – maksimalna vrijednost napona

$$U_m = \sqrt{2} U_{ef}$$

U_{sr} – srednja elektrolitska vrijednost napona

$$U_{sr} = 0,45 U_{ef}$$

U_{ef} – efektivna vrijednost napona

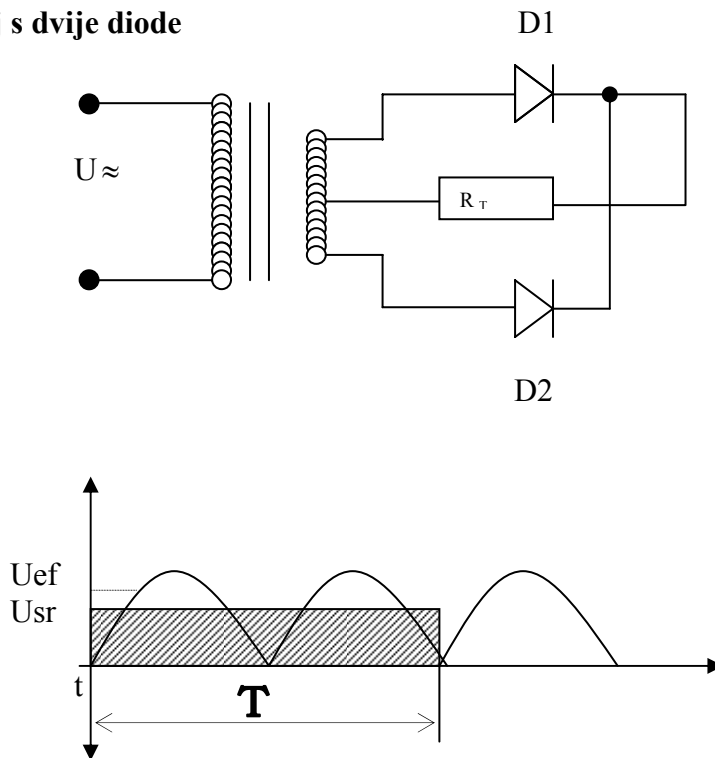
$$U_{sr} = \frac{U_m}{\pi} = 0,318 U_m$$

Za vrijeme pozitivne poluperiode kada je gornja stezaljka pozitivnija od donje, dioda je propusno polarizirana i vodi struju. Za vrijeme negativne poluperiode, dioda ne vodi i trošilo nema napon, što je razlog da se ovaj spoj rijetko koristi.

Ispravljeni napon, pored istosmjerne komponente koja je jednaka " U_{sr} ", sadrži i izmjeničnu komponentu. Istosmjerna komponenta se grafički dobiva tako da se površina poluperiode, za vrijeme periode " T " transformira u pravokutnik jednake površine. Tada gornja stranica pravokutnika određuje U_{sr} .

b) PUNOVALNO ISPRAVLJANJE

- Spoj s dvije diode

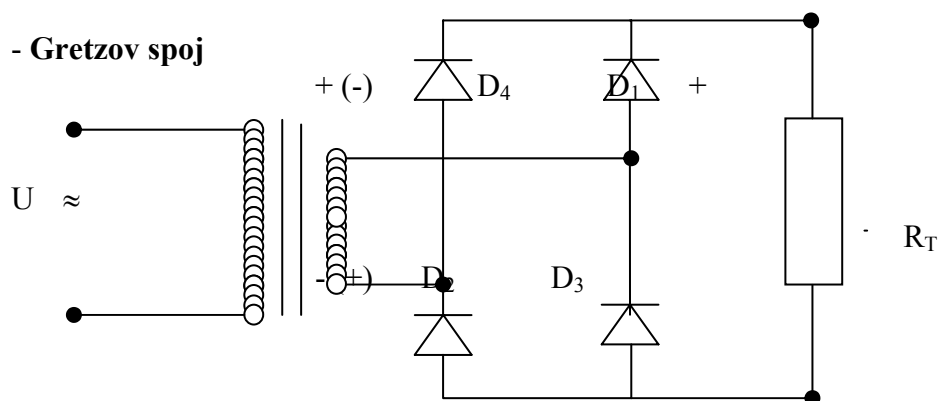
$$U_{sr} = 0,9 U_{ef}$$

$$U_{sr} = \frac{2U_m}{\pi} = 0,637 U_m$$

Za vrijeme svake periode, struja teče samo iz jedne polovice sekundara. Jednu poluperiodu vodi dioda D1, a drugu poluperiodu dioda D2. U oba slučaja struja teče u istom smjeru kroz trošilo R_T .

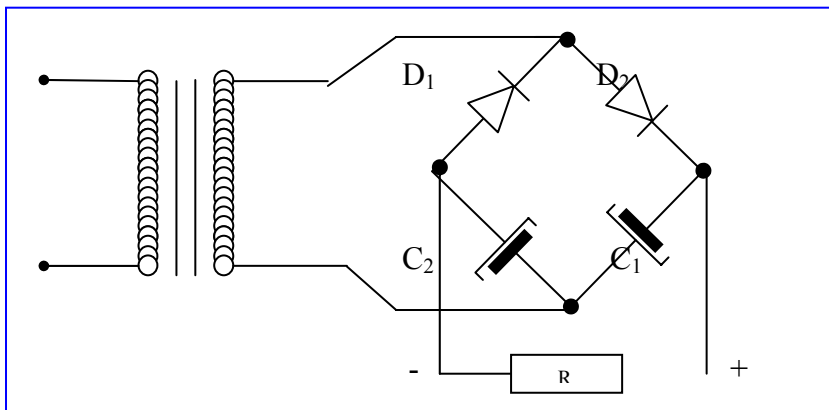
Nedostatak ovog spoja je taj što je potreban transformator sa srednjim izvodom (dvostruki broj zavoja) i dvostruki inverzni napon cijelog sekundara koji vlada na diodi koja ne vodi. Zbog toga se za punovalno ispravljanje više koristi Gretz-ov spoj.

- Gretzov spoj

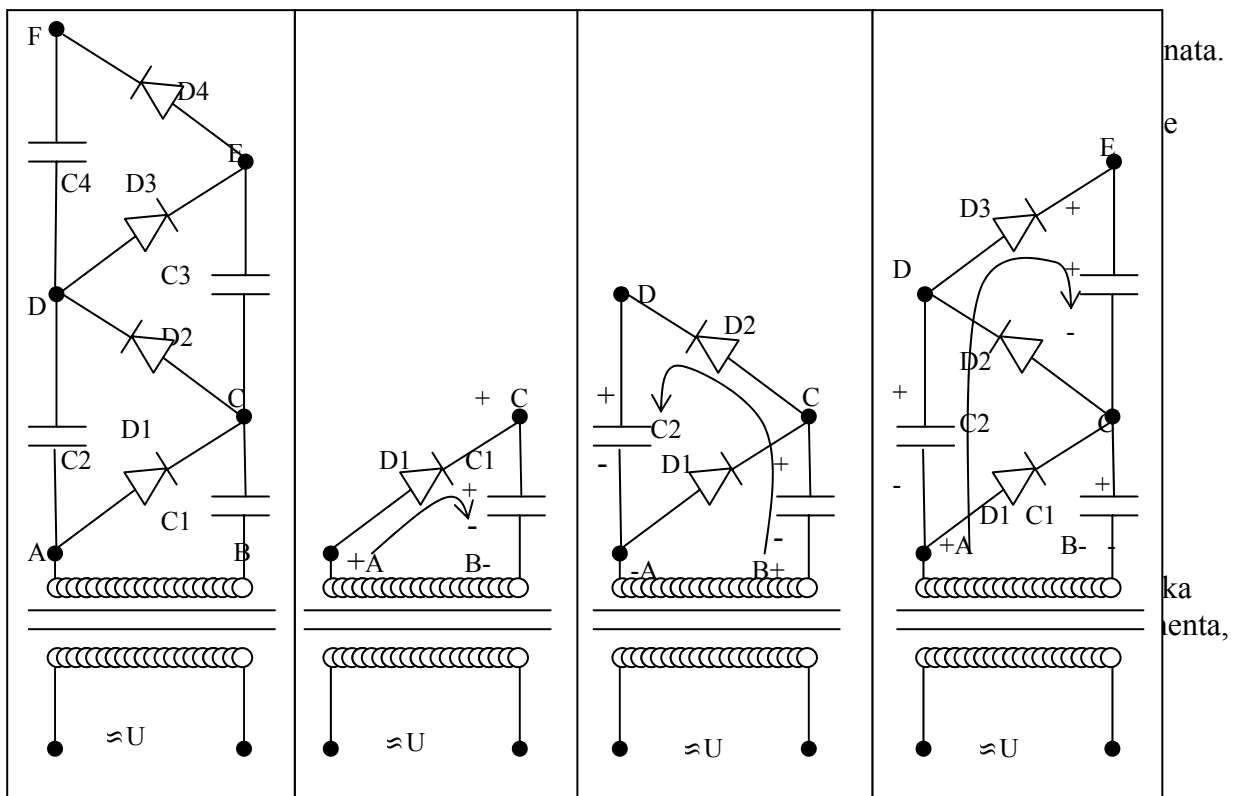

c) Umnožavanje napona – delon-ov (greinacmerov) spoj za dvostruki napon

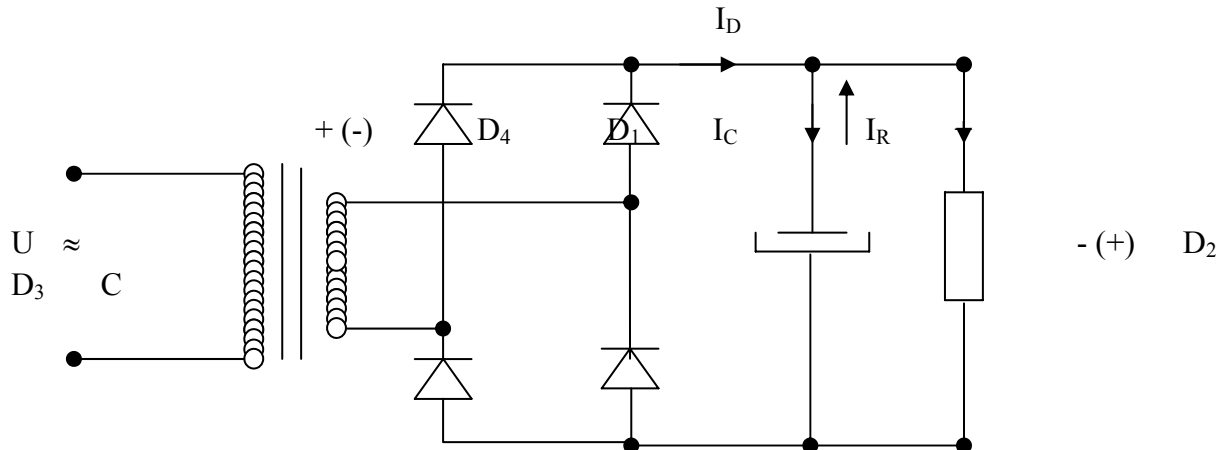

Diode D_1 i D_2 izmjenično nabijaju elektrolitski kondenzator C_1 i C_2 na napon $U_m = \sqrt{2} U_{ef}$. Na izlaznim stezaljkama, zbog serijskog spoja C_1 i C_2 , dobivamo zbroj napona na koji su se oni nabili. Izlazni napon je raspodijeljen na dva jednaka kondenzatora, pa su naponi koji oni mogu izdržati za polovinu manji od izlaznog napona. Ovaj spoj koristimo tamo gdje su nam potrebni viši naponi uz vrlo male struje.

Kaskadni spoj

GLAĐENJE KONDENZATOROM

Pomoću kondenzatora koji je spojen paralelno otpornom trošilu, postižemo smanjenje napona brujanja i povećanje srednje vrijednosti, jer napon na trošilu više ne pulsira od nule do maksimalne vrijednosti. “ ΔU ” zavisi od kapaciteta “ C ”, struje “ I_T ” i frekvencije (načina ispravljanja) napona. Uz veći “ C ”, manji “ I_T ” i veću frekvenciju, valovitost struje i kut vođenja dioda biti će manji. Za vrijeme smanjenja napona, kondenzatori će se izbijati približno konstantnom strujom, pa će se i napon na njemu smanjivati linearno. U tom slučaju “ ΔU ” možemo približno izračunati slijedećom relacijom:

I...istosmjerna struja

C..kapacitet kondenzatora

ΔT ...vrijeme izbijanja kondenzatora (za punovalno ispravljanje uvrštava se vrijeme trajanja jedne poluperiode od 10 ms).

$$\Delta U = \frac{I}{C} * \Delta T$$

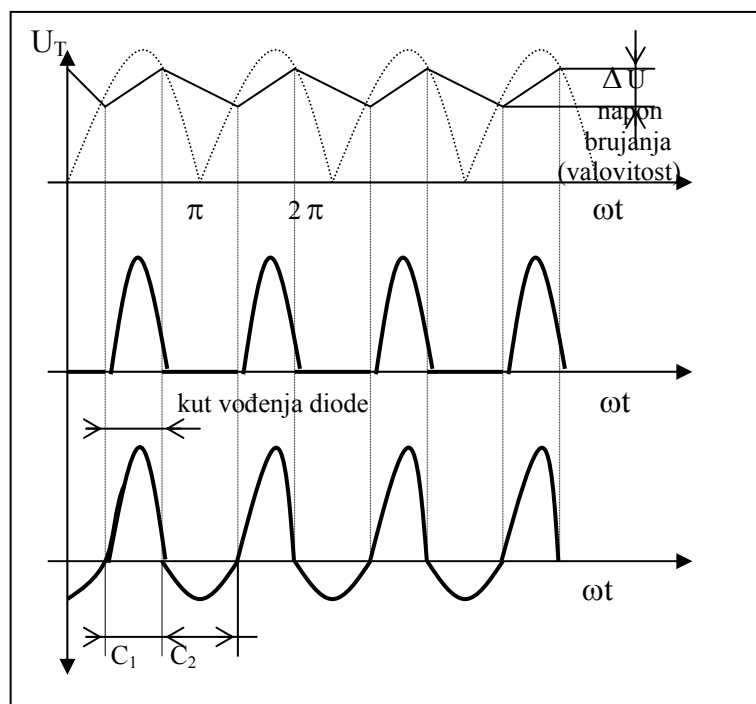
Prilikom uključivanja ispravljača, vršna

vrijednost struje

nabijanja praznog kondenzatora velikog kapaciteta može biti velika pa mogu

ispravljačke diode ako

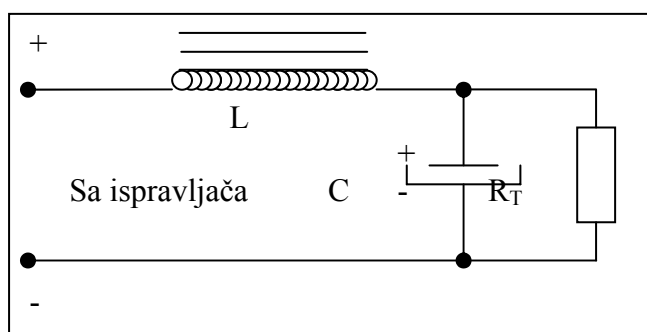
odgovarajuće dimenzionirane.

vrlo stradati

nisu

GLAĐENJE PRIGUŠNICOM I KONDENZATOROM

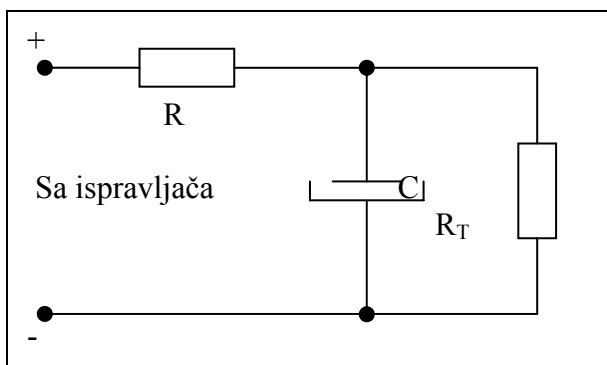
Filtersko djelovanje ovog sklopa je bolje što induktivitet "L" ima veći induktivni otpor " X_L " (veći broj zavoja i veća permeabilnost jezgre) i što kondenzator "C" ima manji kapacitivni otpor (veći kapacitet).

Pri izboru prigušnice, mora se voditi računa da omski otpor zavoja ne bude prevelik jer slabi istosmjernu komponentu.

Porastom istosmjerne struje smanjuje se induktivitet prigušnice. Dobro svojstvo prigušnice je to što ona onemogućuje prenapadni porast struje, te time preuzima udarce (pikove) napona (napona samoindukcije).

GLAĐENJE OTPORNIKOM I KONDENZATOROM

(RC filter)

Ponekad se umjesto prigušnice koristi otpornik "R". To činimo samo onda ako istosmerni pad napona na otporu "R" nije prevelik (ako nije struja trošila malena), jer "R" pored izmjenične slabi i istosmjernu komponentu napona pa potrošnja snage na njemu može biti velika.

Koi i kod "LC" filtera i ovdje nastaje djeljenje izmjenične komponente ispravljenog napona. što je veći "R" i veći "C" to ćemo veći izmjenični pad napona imati na "R", a manjina "C", sa kojeg uzimamo filtrirani napon.

Za kvalitetno filtriran napon, mogu se dva "LC" ili "RC" filtera spojiti serijski. Ukupno filtersko djelovanje takvog filtera jednako je produktu djelovanja svakog pojedinog filtera u nizu.

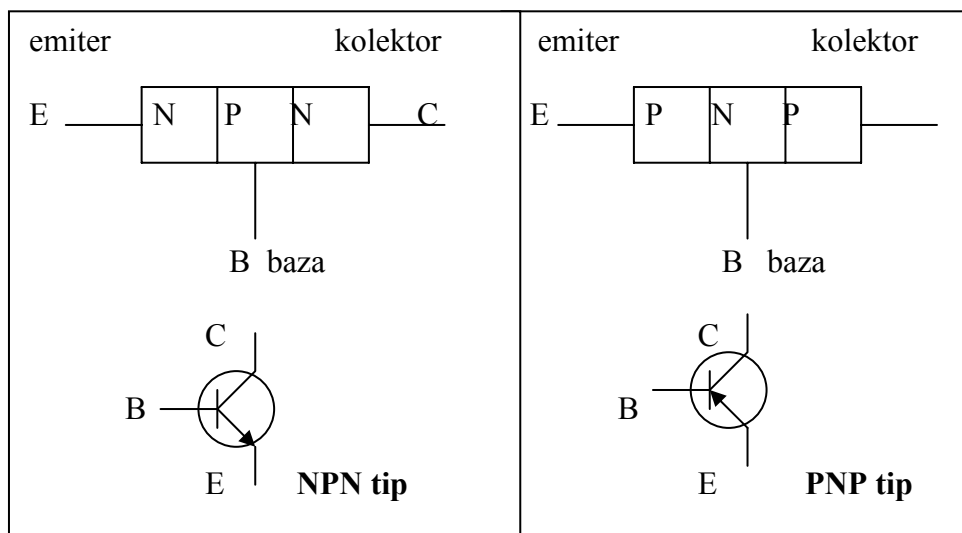
TRANZISTORI

Prvi tranzistori pojavili su se 1948. godine kao rezultat radova američkih učenjaka **Bardeen-a** i **Brattain-a** u Bellovom telefonskom laboratoriju. Bili su točkasti tranzistori koji su zbog svojih loših osobina zamjenjeni slojnim. Zahvaljujući stalnom usavršavanju i svojim karakteristikama, gotovo svugdje su potisnuli elektronske cijevi.

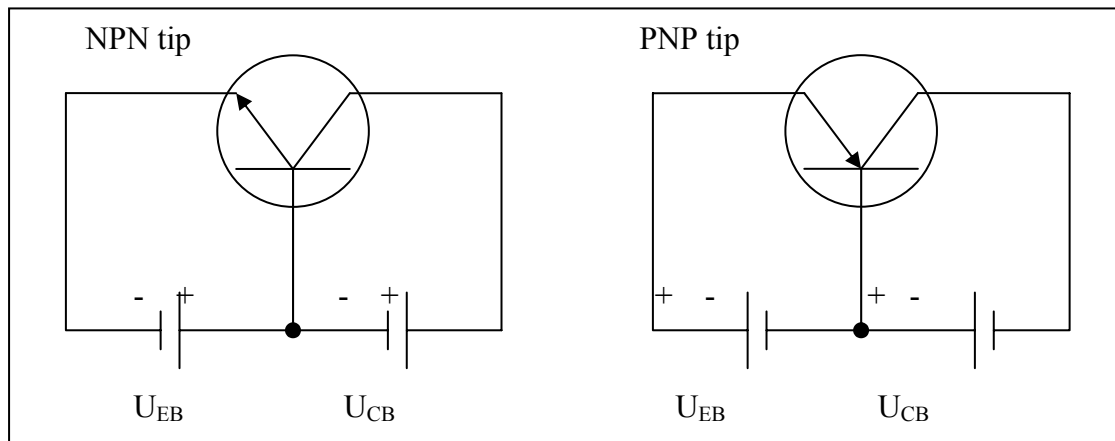
Nedostaci tranzistora su: osjetljivost na temperaturu, svjetlosno i radioaktivno zračenje, šum, nemogućnost proizvodnje vrlo snažnog (zbog niskih pogonskih napona) i nemogućnost proizvodnje tranzistora potpuno jednakih parametara (tranzistori iste oznake mogu se znatno razlikovati po svojim karakteristikama).

Tranzistori mogu biti bipolarni i unipolarni. Prvi su češći i kod njih u električnoj struji sudjeluju i elektroni i šupljine. Drugi se nazivaju tranzistori sa efektom polja (FET i MOSFET) i kod njih, ovisno o tome dali su N ili P kanalni, u električnoj struji sudjeluju ili elektroni ili šupljine (šupljine kod "P" kanalnih).

Bipolarne tranzistore možemo podijeliti na PNP i NPN tip. Oba imaju dva PN spoja, a specijalna vrsta sa samo jednim PN spojem (naziva se jednospojni tranzistor – npr. UJT ili dvobazna dioda).

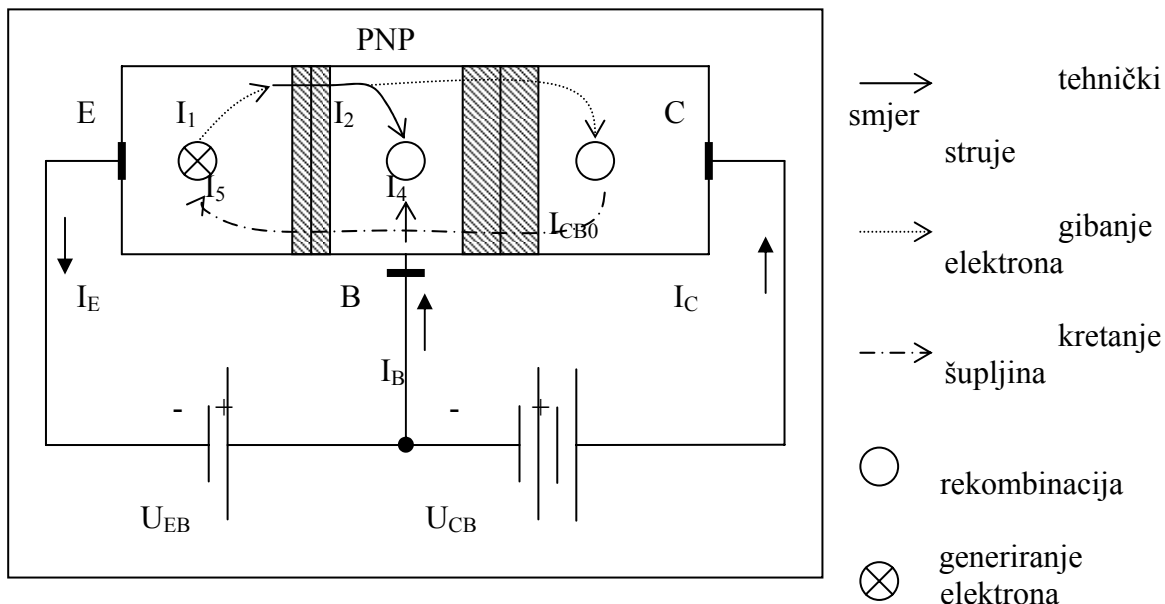

Polarizacija:

PN spoj emitera i baze je propusno polariziran, a PN spoj kolektora i baze inverzno polariziran. Indeksi oznaka priključenih napona se razlikuju ovisno o spoju tranzistora. Drugi indeks naponske oznake označava oznakom one elektrode koja je zajednička.

PRINCIP RADA TRANZISTORA

Zbog propusne polarizacije, zaporni sloj u emitterskom krugu se je suzio, a zbog inverzne polarizacije u kolektorskom krugu se proširio. Na elektrone koji su u u emiteru glavni nosioci naboja i koji stalno dolaze iz minus pola izvora U_{EB} djeluje prilično pozitivan napon baze pa oni prolazeći kroz uzak zaporni sloj (I_1) ulaze u bazu (P-tip). N-tip je nazvan emiter jer emitira elektrone u bazu koja je slabo dotirana (ima malo šupljina) i vrlo je tanka (tanja je od $10 \mu\text{m}$), pa dolazi do vrlo slabe rekombinacije elektrona i šupljina baze.

Veći dio elektrona, difundira u N-tip kolektor (I_3) jer za njih proširen zaporni sloj ne predstavlja prepreku (u bazi su sporedni nosioci). Kolektor svojim višim pozitivnim potencijalom privlači i sakuplja (konektira) i u njemu se vrši rekombinacija elektrona i šupljina koje dolaze iz pozitivnog pola U_{CB} .

Veći dio emitiranih elektrona dolazi na kolektor, a veoma mali dio (I_2) se rekombinira sa šupljinama baze zbog čega teče mala struja šupljina u bazu (I_4) kaoa nadomješta rekombinirane. Ako zanemarimo relativno malu struju baze (I_B), možemo reći da u emitterskom krugu relativno malog otpora (propusno polariziran PN-spoj) i u kolektorskom krugu relativno velikog otpora teku prilično jednake struje ($I_1 \approx I_3$).

Zbog tog svojstva tranzistor je i dobio ime, jer engleske riječi **transfer resistor** znače, prijenos otpora.

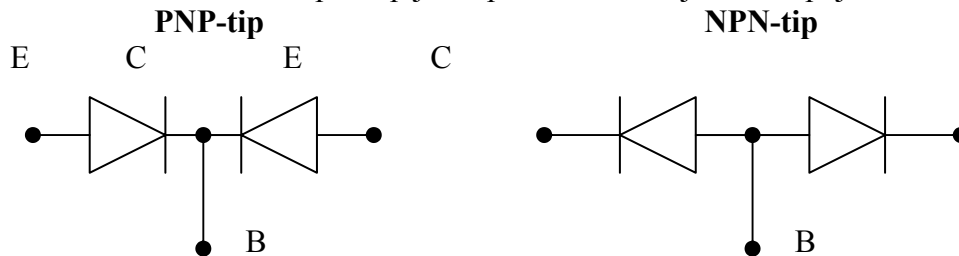
Pored struja glavnih nosioca naboja u tranzistoru teku i struje sporednih. Struju I_{CB0} (inverzna preostala struja kolektora) čine šupljine koje su sporedni nosioci u kolektoru i za njih prošireni zaporni sloj ne predstavlja prepreku. Veličinu te struje određuje malobrojnost šupljina, no povećanjem temperature može se I_{CB0} pojačati, što dodatno termički opterećuje tranzistor.

U tranzistoru teče još i struja šupljina (I_S) iz baze u emiter zbog suženja zapornih sloja. Ona je relativno mala, jer je baza slabo dotirana.

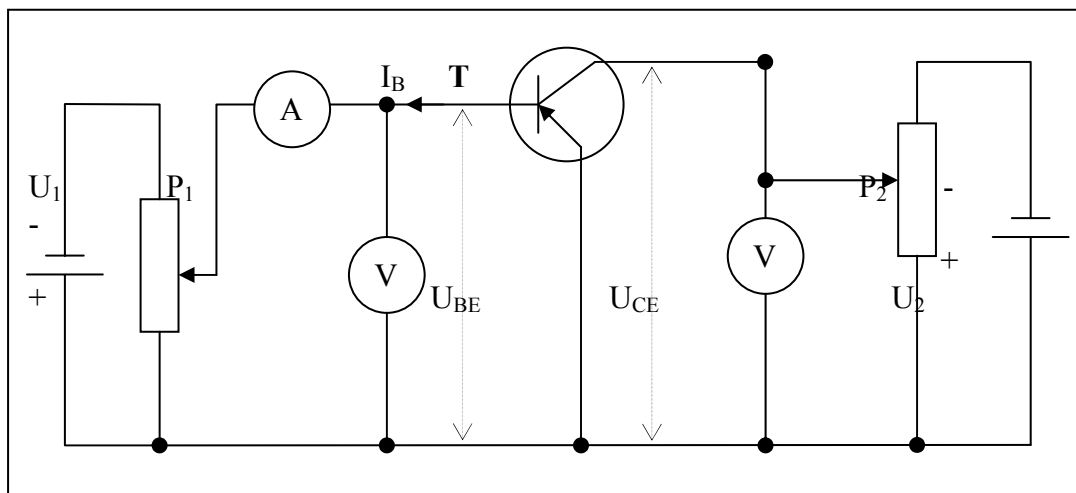
Princip rada PNP tranzistora je sličan navedenom principu s razlikom što kod PNP tranzistora imamo glavne nosioce naboja šupljine, a također je i obrnut polaritet priključenih napona.

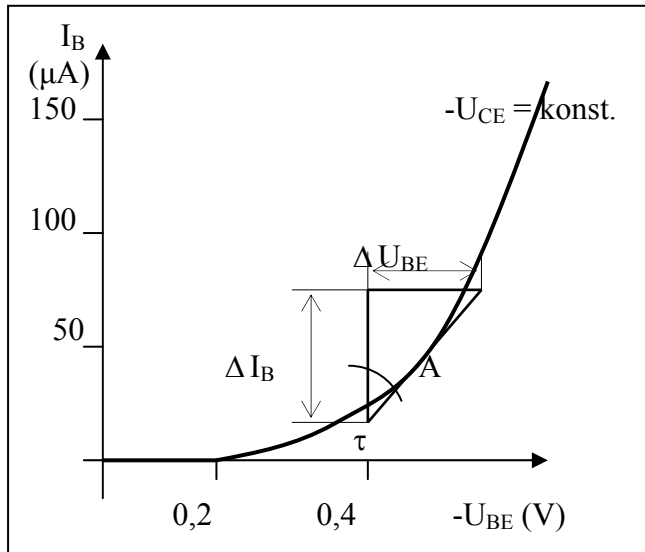
Ekvivalentna shema tranzistora

Tranzistor se može principijelno prikazati sa dvije diode spojene na slijedeći način:

SKLOP ZA SNIMANJE ULAZNE KARAKTERISTIKE Ge PNP TRANZISTORA U SPOJU ZAJEDNIČKOG EMITERA

r_u = dinamički ili diferencijalni ulazni otpor

A = radna točka

τ = kut (tau)

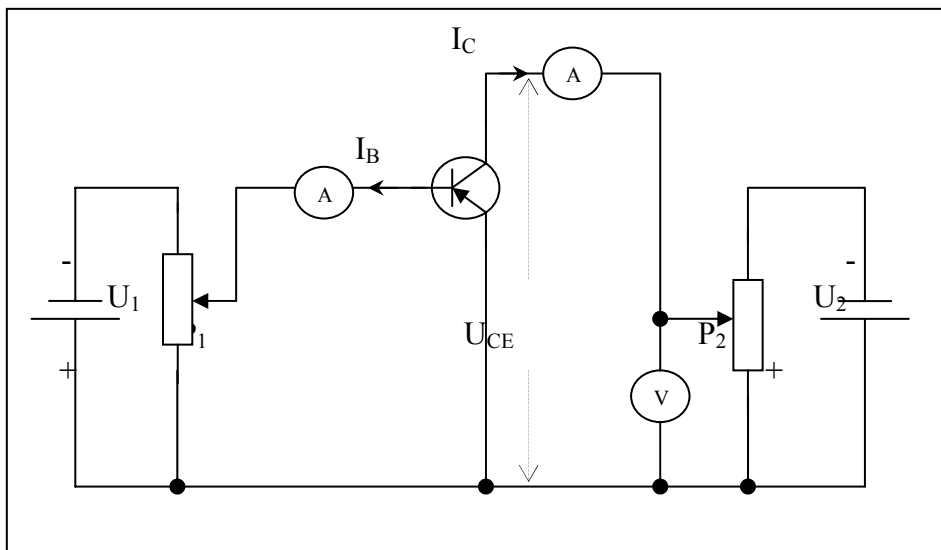
$$r_u = \operatorname{tg} \tau = \frac{\Delta U_{be}}{\Delta I_b} \text{ /uz uvjet } U_{CE} \text{ konstantno.}$$

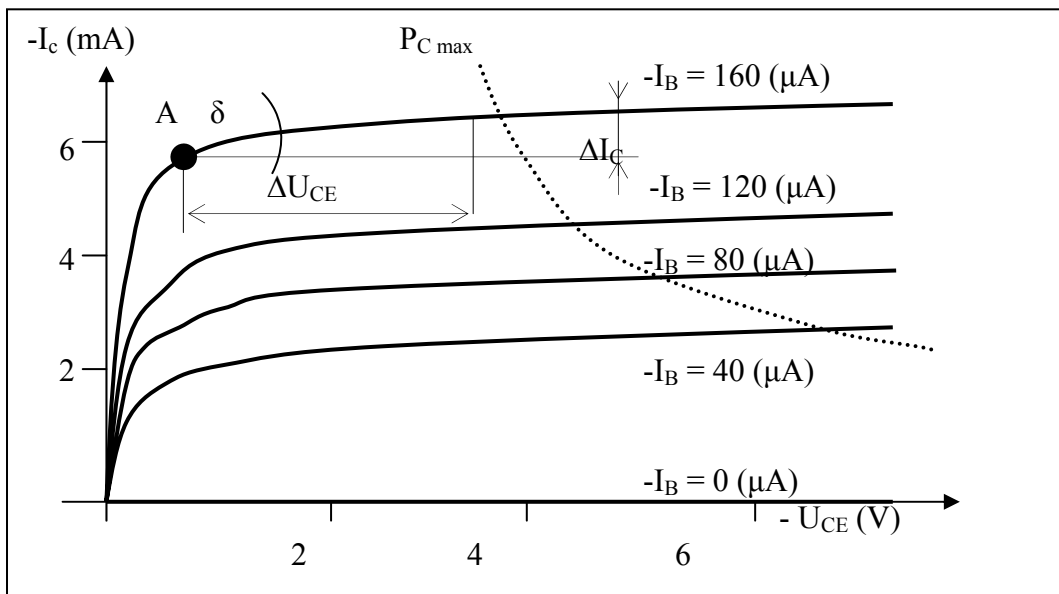
Ulazna karakteristika pokazuje ovisnost između ulazne struje “ I_b ” i ulaznog napona “ U_{be} ” uz konstantni napon kolektora “ U_{ce} ”. To je nelinearna eksponencijalna karakteristika propusno polarizirane diode (emiter-baza). Promjenom “ U_{ce} ”, bitno se ne mijenja oblik i nagib krivulje, pa se zato crta samo jedna ulazna karakteristika.

Ulazni otpor bipolarnog tranzistora je niskoomski i kreće se između 50 (Ω) i 5 (k Ω). Zbog toga se na tom otporu troši određena snaga pa kažemo da je bipolarni tranzistor strujno upravljani element. U tom otporu učestvuje i omski otpor baze (r_{bb}) koji postoji zbog vrlo tanke žiće navarene na vrlo tanku i slabo dotiranu bazu. Pri snimanju karakteristike temperatura tranzistora mora biti konstantna.

Dogovorno se s negativnim predznakom označavaju naponi i struje ako napon tjera struje izvan tranzistora (četverpol”, a pozitivnim ako je obrnuto).

SKLOP ZA SNIMANJE IZLAZNIH KARAKTERISTIKA Ge PNP TRANZISTORA U SPOJU ZAJEDNIČKOG EMITERA

$$g_i = \text{tg } \delta =$$

$$\frac{\Delta I_D}{\Delta U_{GS}} \text{ (S) uz } I_B = \text{konst.}$$

$$P_{C \max} = U_{CE \max} \times I_{C \max} \text{ (W)}$$

g_i ... izlazna vodljivost tranzistora

$P_{C \max}$ ... maksimalna snaga (disipacija) tranz.

Da bismo dobili prvu krivulju, pomoću potenciometra P_1 podesimo da struja I_B bude jednaka nuli ($I_B=0$), zatim podizanjem klizača potenciometra P_2 iz najdonjeg položaja, povećavamo U_{CE} . Podatke o izmjerenoj I_c uz pripadni U_{CE} unosimo u grafikon, te spajanjem odgovarajućih točaka, dobivamo krivulju.

Druge i slijedeće krivulje dobivamo izborom druge I_B uz isti daljnji postupak.

Izlazne karakteristike pokazuju ovisnost između izlazne struje kolektora I_c i napona U_{CE} uz I_B kao parametar.

Za $I_B=0$, kroz tranzistor će teći relativno mala preostala struja kolektora I_{CE0} , koja je za faktor strujnog pojačanja (β) veći od I_{CB0} koja teče u spoju zajedničke baze.

Za $I_B>0$, nakon početnog strmog uspona, karakteristike postaju skoro paralelne ili **ekvidistantne**. U tom području tranzistor ima veliki izlazni otpor (od nekoliko oma do 50 k Ω) jer za velike promjene U_{CE} imamo male promjene I_c .

Hiperbola maksimalne snage, otprilike pokazuje maksimalno dopustivi napon i struju kod kojih tranzistor nije preopterećen. Radna točka "A" se mora nalaziti ispod $P_{C \max}$.

PRIJENOSNE KARAKTERISTIKE Ge PNP TRANZISTORA U SPOJU ZAJEDNIČKOG EMITERA

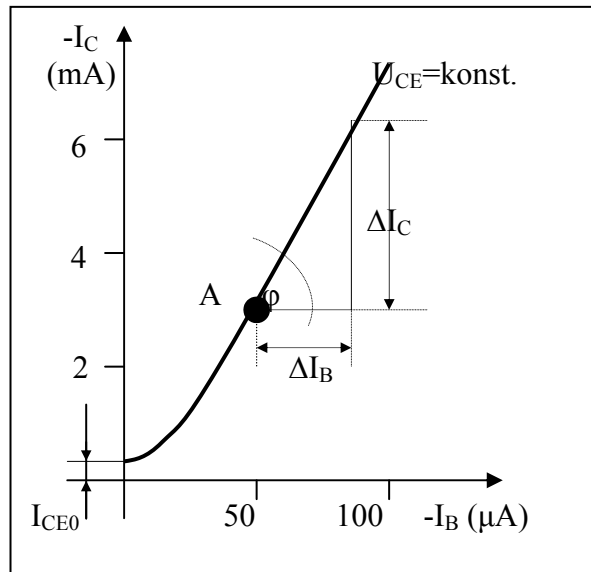
β ... faktor strujnog pojačanja

$$\beta = \operatorname{tg} \varphi = \frac{\Delta I_C}{\Delta I_B} / U_{CE} = \text{konst}$$

Prijenosna karakteristika pokazuje da se na kolektorsku struju utjecati relativno malom strujom

Ova karakteristika naziva se prijenosna, jer prikazuje prijenos promjena struje baze na kolektor. je karakteristika skoro pravac β ima konstantnu vrijednost bez obzira na točku. Tranzistor ima veće strujno pojačanje ako za manje promjene I_B dobijemo puno veće promjene I_C .

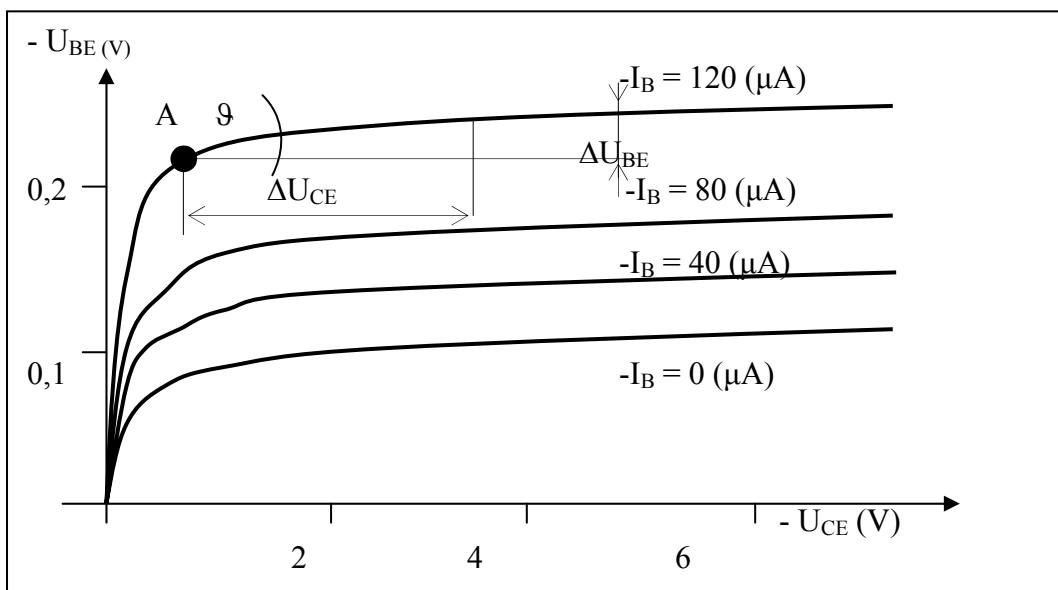
Strujno pojačanje β može iznositi od nekoliko desetaka puta, preko 100 do 200 (standardni tranzistori), do 2500, kod specijlsno odabranih primjeraka.

može baze.

Pošto gotovo radnu

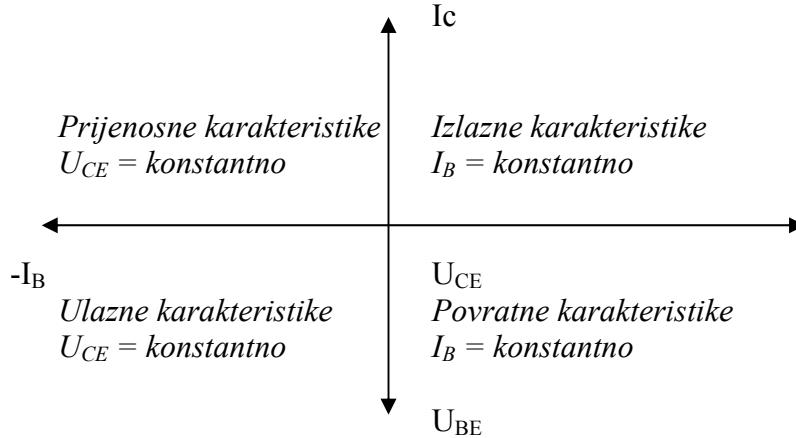
POVRATNE KARAKTERISTIKE ISTOG TRANZISTORA

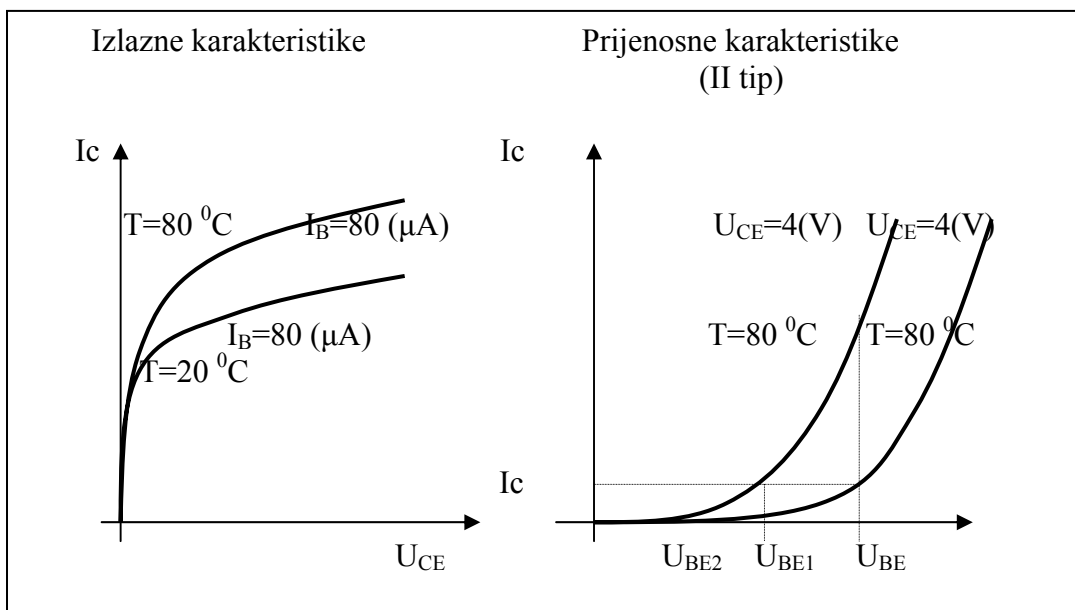
$$\text{tg } \vartheta = \frac{\Delta U_{BE}}{\Delta U_{CE}} / \text{uz uvjet } \Delta I_B = \text{konstantno}$$

Ove karakteristike pokazuju povratno djelovanje izlaznog napona U_{CE} na ulazni napon U_{BE} . U radnom području karakteristike su gotovo paralelne i ekvidistantne, što znači da je povratno djelovanje slabo.

Smještaj pojedinih karakteristika u pravokutnom koordinatnom sustavu:

UTJECAJ TEMPERATURE NA STATIČKE KARAKTERISTIKE

Povećanjem temperature raste I_{CE0} , što izaziva porast struje I_c , iako je I_B konstantno. Povećanjem temperature smanjuje se U_{BE} koja je potrebna za održanje konstantnim struje I_c .

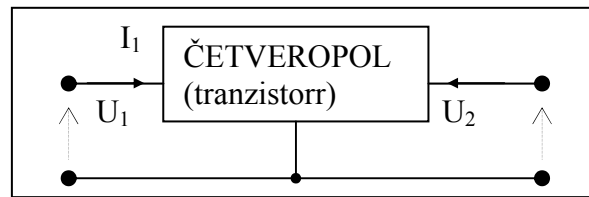
TRANZISTOR KAO ČETVEROPOL

Četveropol je bilo koji sklop ili element koji ima dva izvoda za ulazni signal i dva izvoda za izlazni signal. Unutrašnjost četveropola nije bitna i četveropol se može poistovijetiti sa "crnom kutijom" koja može biti i vrlo komplicirana.

Postoje pasivni i aktivni četveropoli. Pasivni ne sadrže energetski izvor (filteri, atenuatori- oslabljivači, transformatori itd.), a aktivni ga sadrže (pojačala, stabilizatori napona, radio-prijemnici..).

Osnovni uvjet da bi se tranzistor mogao promatrati kao aktivni četveropol je postojanje linearnih odnosa koje u praksi imamo samo ako se radi o malim signalima. Električne osobine četveropola potpuno su određene sa četiri promjenjive veličine:

- I_1 ...ulazna struja
- U_1 ...ulazni napon
- I_2 ...izlazna struja
- U_2 ...izlazni napon

Dogovorno se smjerovi struja crtaju prema četveropolu i tada imaju pozitivan predznak.

h - PARAMETRI

Tranzistor se u NF krugovima predstavlja kao aktivni linearni četveropol, h – parametrima. Za razliku od drugih parametara, h parametri su pogodni za mjerenje, jer imaju nezavisno promjenjive veličine I_1 ni U_2 .

U VF tehnici, upotrebljavaju se admintantni "y" parametri, a ponekad i impedantni "Z" parametri. Rijetko kod tranzistora koristimo "g" i "r" parametre, a "a" i "b" se ne koriste.

Budući da "h" parametri imaju različite dimenzije, još se nazivaju mješani ili hibridni parametri.

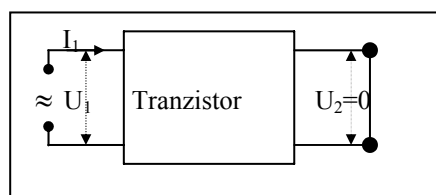
$$\begin{aligned} \text{Definiranje parametara: } U_1 &= f_1(I_1, U_2) \\ I_2 &= f_2(I_1, U_2) \end{aligned}$$

Totalnim diferencijalom i parcijalnom derivacijom, dobiva se:

$$\begin{aligned} U_1 &= h_{11} i_1 + h_{12} U_2 \\ I_2 &= h_{21} i_1 + h_{22} U_2 \end{aligned}$$

Z aspoj zajedničkog emitera vrijedi: $U_1 = U_{BE}$ $i_1 = i_B$
 $U_2 = U_{CE}$ $i_2 = i_C$

$$\begin{aligned} U_{BE} &= h_{11} i_B + h_{12} U_{CE} \\ i_C &= h_{21} i_B + h_{22} U_{CE} \end{aligned}$$

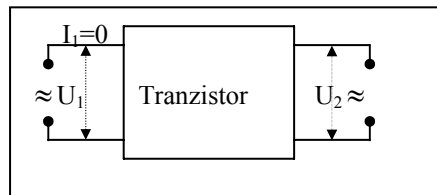

$$h_{11e} = \frac{U_1}{i_2} (\Omega) / U_2 = 0 = \frac{U_{BE}}{i_B} / u_{CE} = 0 = \text{tg } \tau$$

h_{11e} predstavlja prividni ulazni otpor – impedanciju tranzistora uz kratkospojene izlazne stezaljke. Onodgovara “tg τ ” ulazne karakteristike.

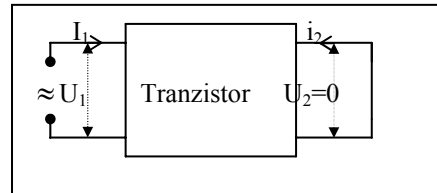
$$h_{12e} = \frac{U_1}{U_2} / i_1 = 0 = \frac{U_{BE}}{U_{CE}} / i_B = 0 = \text{tg } \vartheta$$

h_{12e} predstavlja faktor naponske povratne veze uz otvorene ulazne stezaljke. Odgovara “tg ϑ ” povratne karakteristike

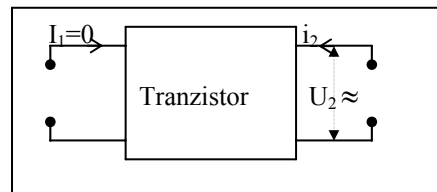
$$h_{21e} = \frac{i_2}{i_1} / U_2 = 0 = \frac{i_C}{i_B} / U_{CE} = 0 = \text{tg } \varphi$$

h_{21e} je faktor strujnog pojačanja tranzistora uz kratko spojene izlazne stezaljke tranzistora. Odgovara “tg φ ” prijenosne karakteristike.. Nema jedinicu kao ni “ h_{12e} ”.

$$h_{22e} = \frac{i_2}{U_2} (S) / i_1 = 0 = \frac{i_C}{U_C} / i_B = 0 = \text{tg } \tau$$

h_{22e} predstavlja prividnu ulaznu vodljivost – admintanciju uz otvorene ulazne stezaljke. Odgovara “tg τ ” izlazne karakteristike.

U literaturi se h – parametri označavaju i ovim oznakama:

$$h_{11} = h_i \quad h_{21} = h_f \quad h_{12} = h_r \quad h_{22} = h_o$$

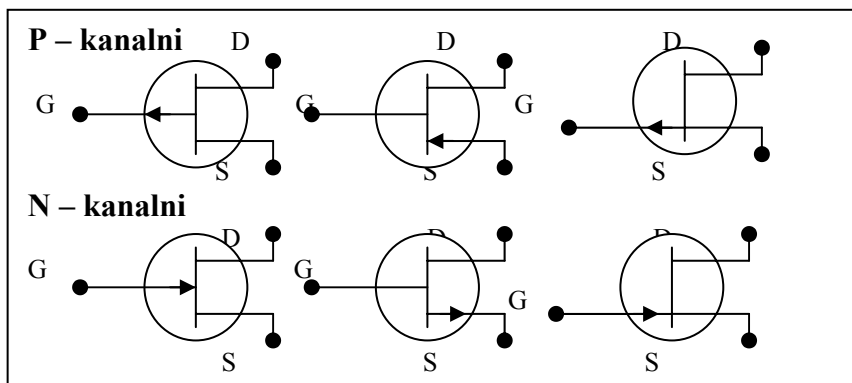
TRANZISTORI S EFEKTOM POLJA

Osnovna karakteristika unipolarnih tranzistora – tranzistora s efektom polja je ta što u električnoj struji sudjeluju isključivo glavni nosioci naboja i pri tome na svom putu ne prolaze kroz zaporni sloj. Glavnim nosiocima se upravlja električnim poljem – naponom, a ne strujom kao kod bipolarnih tranzistora. Zbog toga su ovi tranzistori slični elektronskim cijevima kojima se također upravlja gotovo bez utroška energije.

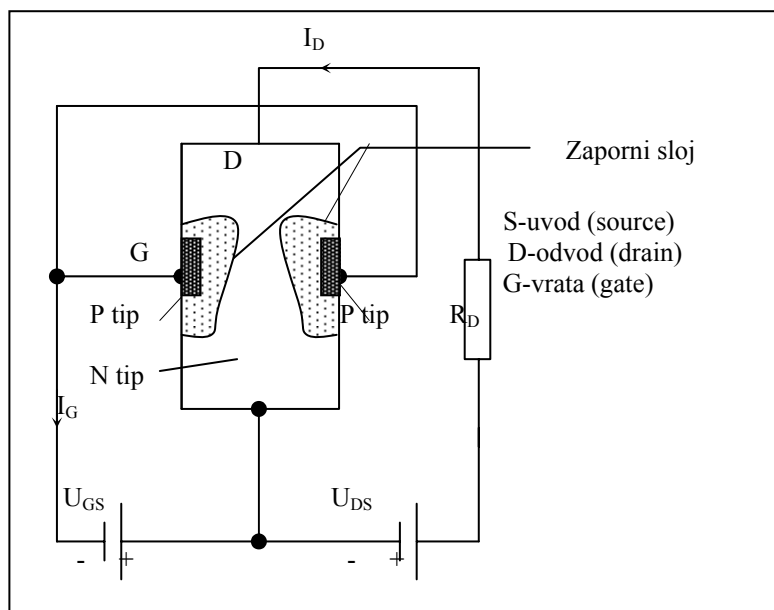
Unipolarne tranzistore dijelimo u dvije osnovne grupe. U prvu spada *spojni FET (ili J FET)*, a u drugu grupu *MOS FET (ili IG FET)* koji ima izoliranu upravljačku elektrodu.

SPOJNI FET TRANZISTOR

Simboli:

Princip rada:

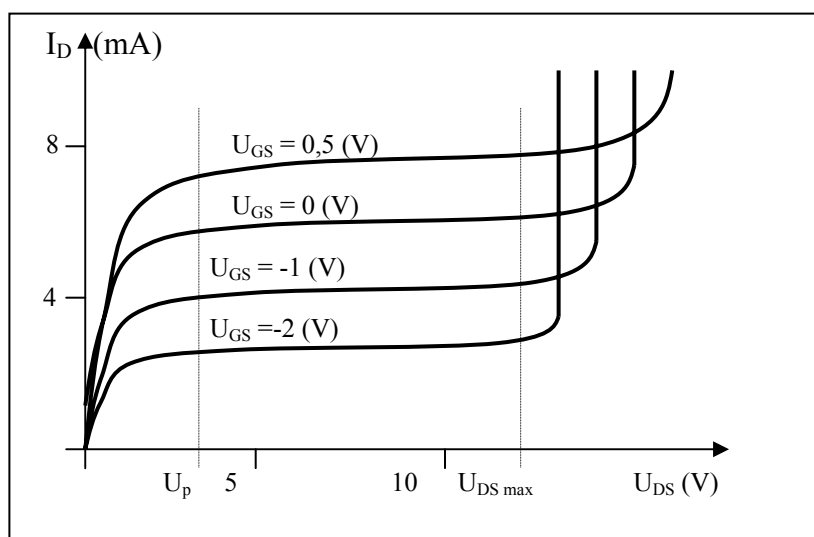
Na krajevima pločice niskoomskog N-tipa “Si”, priključeni su metalni kontakti “S” i “D”, a na sredini pločice, nanešene su s dvije strane primjese trovalentnog indija i tu se formira dobro vodljivi P-tip.

Narinuti napon U_{GS} PN-spojeve inverzno polarizira i u zapornim slojevima, zbog električnog polja, nema pokretnih nosioca naboja (ne može teći struja elektrona). Poveća li se U_{GS} , zaporni sloj se širi uglavnom na slabo vodljivu stranu N-tipa. Na taj način se sužuje efektivna površina za vođenje struje u tako formiranom kanalu između uvoda i izvoda. Potpuno zatvaranje i sužavanje kanala nije moguće, jer bi pad napona koji uzrokuje sužavanje kanala pao na nulu.

Uz konstantan napon U_{DS} , promjenom U_{GS} , tj. efektom polja, (I_G je zanemarivo mala), možemo regulirati struju I_D kroz FET (J FET).

Kanal je uži bliže elektrodi “D” jer je tu napon inverzne polarizacije najviši. Zbog zaporne polarizacije, ulazni otpor spojnog FET-a (J FET-a) između elektroda G i S je vrlo veliki (reda veličina gigaoma).

KARAKTERISTIKE N-KANALNOG SPOJNOG FET-a U SPOJU ZAJEDNIČKOG UVODA

U području malih napona I_D raste linearno s naponom U_{DS} . Taj dio karakteristike nazivamo **nezasićeno, omsko ili triodno područje**. Povećanjem U_{DS} zbog veće I_D raste i pad napona u kanalu. On se zužuje, struja više ne raste linearno i krivulje dobivaju **koljeno**. Kad se oba zaporna sloja gotovo dotaknu nemamo više porast struje i ta horizontalna područja karakteristike gdje Y FET ima veliki izlazni otpor i može služiti kao generator konstantne struje, nazivamo **zasićenje**.

Napon U_{DS} kod kojeg je dosegnuta struja zasićenja za $U_{GS} = 0$, nazivamo **napon dodira** U_p . Ako se napon poveća iznad $U_{DS \max}$, dolazi do proboja između G i D i uništavanja FET-a.

Prema krivuljama zaključujemo da povećavanjem negativnosti vratiju dolazi do većeg stezanja (kontrakcije) vodljivog dijela kanala što uvjetuje smanjenje struje I_D . Za $U_{GS} = 0,5$ (V) I_D je nešto veća zbog propusno polariziranih PN prijelaza. Napon proboja U_{DS} se smanjuje za isti iznos kako se U_{GS} povećava u negativnom smislu.

MOS FET TRANZISTORI

Osnovna razlika između J FET-a i MOS FET-a je u tome što je kod MOS FET-a upravljačka elektroda odijeljena od kanala tankim slojem SiO_2 (kvarc ili kremen) ili Al_2O_3 koji potpuno spriječava struju I_G (I_G teži ka nuli), pa imamo kondenzatorsko djelovanje. Zbog toga je ulazni otpor MOS FET-a veoma veliki.

Napon upravljačke elektrode može promijeniti polaritet a da ne dođe do struje I_G . To svojstvo nemaju nijedni drugi tranzistori (uključujući i J FET), niti elektronske cijevi, a ulaz i izlaz dvaju stupnjeva mogu se galvanski vezati.

MOS FET tranzistori mogu biti "P" i "N" kanalni, a oba tipa mogu biti *samozaporni* i *samovodljivi* (P kanalni samovodljivi MOS FET se ne koristi).

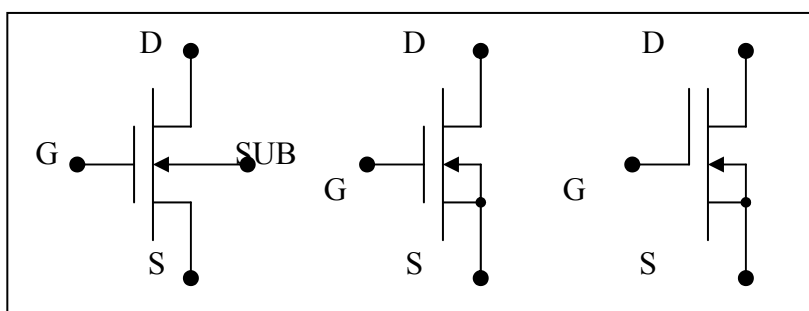
Kod samozapornog tipa za stvaranje kanala i vođenja struje dolazi teka kada se MOS FET obogati glavnim nosiocima naboja.

Kod samovodljivog, kanal je potrebno osiromašiti glavnim nosiocima naboja da bi MOS FET prestao voditi.

Ekperimentalno je utvrđeno da površina "Si" na spoju " SiO_2 " ima tendenciju da postane poluvodič N-tipa. Ako se radi o N-tipu, tada površina postaje još izraženiji (obogaćeni) N-tip. Kod P-tipa, površina će biti slabije izražen P-tip ili čak N-tio, pa kažemo da nastaje inverzija. Sve to vrijedi za $U_{GS} = 0$. Ako je $U_{GS} \neq 0$, nastati će inverzija ili će se postojeća inverzija pojačati ili slabiti. To su bitni preduvjeti za rad MOS FET-a.

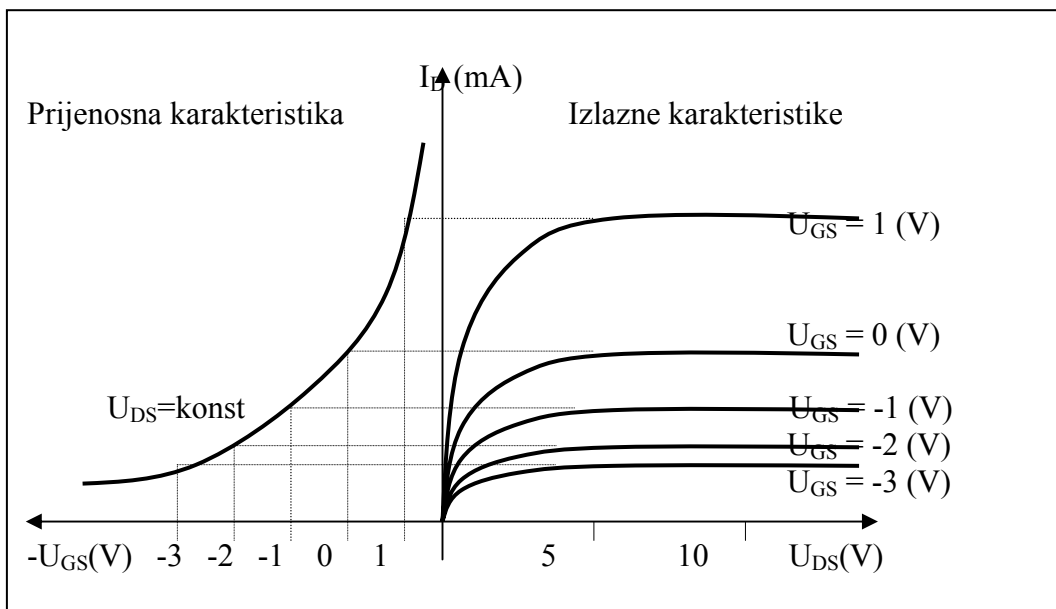
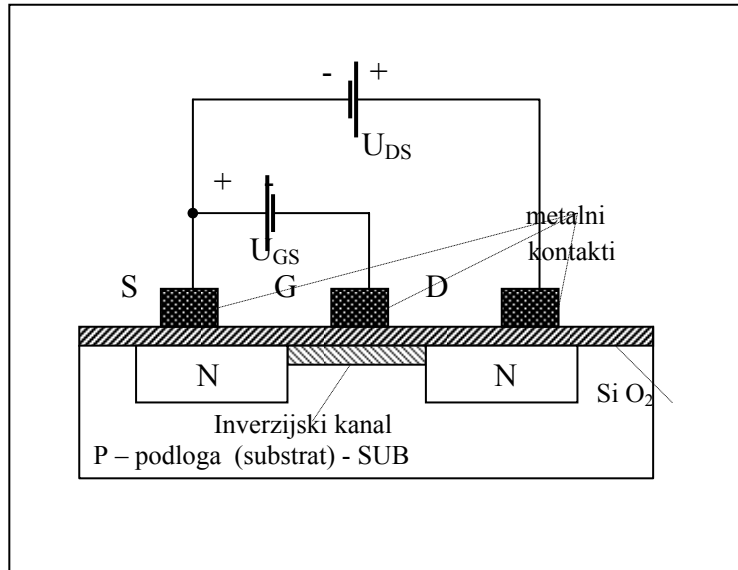
N – KANALNI SAMOVODLJIVI MOS FET (OSIROMAŠENI TIP)

Simboli:

Izvod SUB može imati ulogu aktivne elektrode i tada se označava i sa "B" (BU) ili G_2 .

Grada:

Ako je koncentracija primjesa u P-tipu mala uz $U_{GS}=0$, postoji inverzni kanal na spoju podloge $Si O_2$ kroz koji može teći struja I_D pa se ovaj tip MOS FET-a naziva samovodljivi

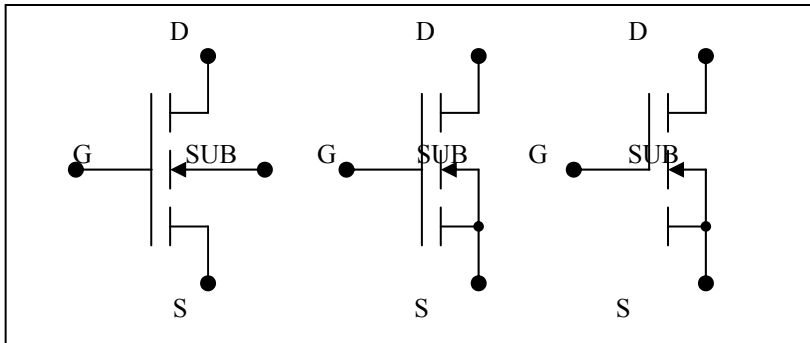
Povećanjem negativnog napona na G, elektroni će biti odbijani od površine i kanal će osiromašiti elektronima, što će rezultirati smanjenjem struje I_D . Rad je moguć dok inicijalni inverzni kanal kod našeg negativnog napona na G ne nestaje.. Uz $U_{GS} = 1$ (V), kanal će se obogaćivati eelektronima i struja I_D će biti veća.

N-kanalni MOS FET može voditi u osiromašenom i obogaćenom modu.

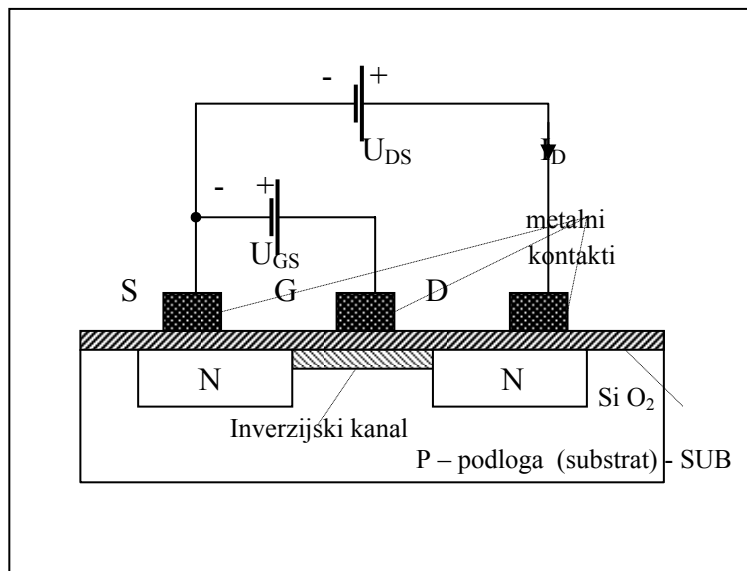

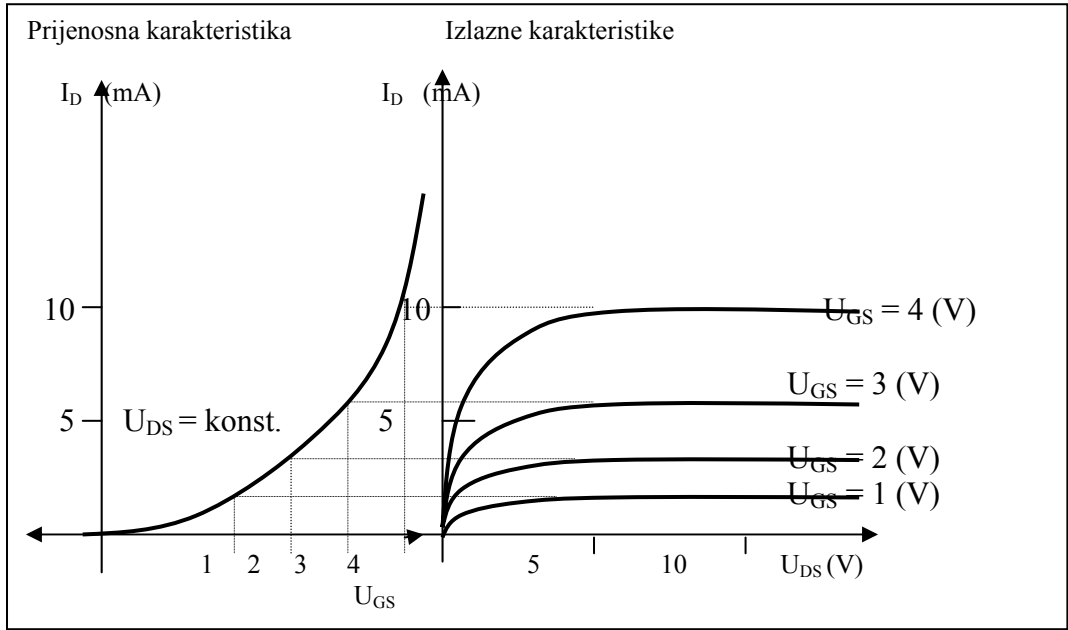
N KANALNI SAMOZAPORNI MOS FET (OBOGAĆENI TIP)

Simboli:

Građa:

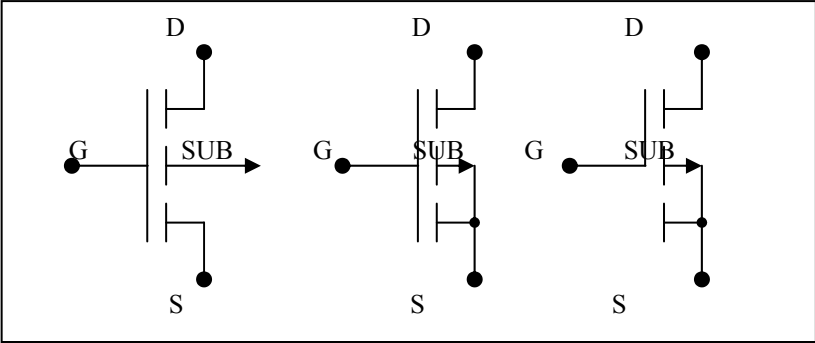

Ako je koncentracija primjesa u P-tipu velika, ne može nastati inverzijski kanal i ne teče struja I_D za $U_{GS} = 0$. Zbog toga ovaj MOS FET nazivamo samozaporni.

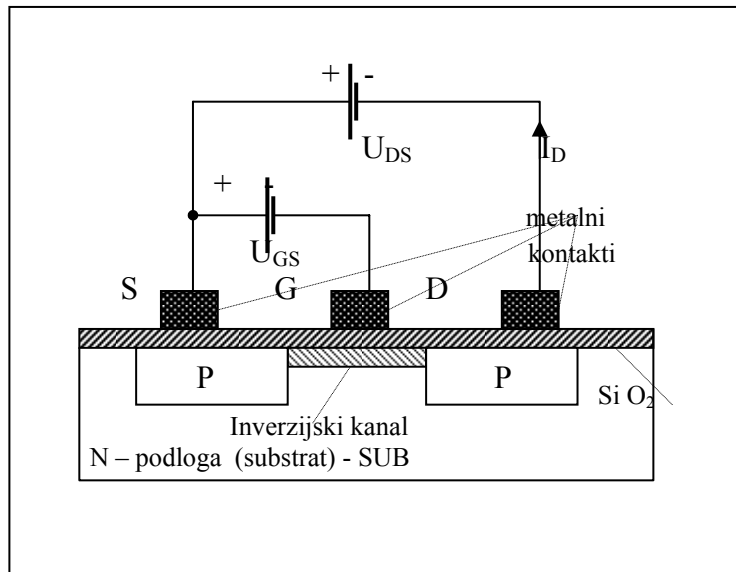
Do stvaranja kanala dolazi uz $U_{GS} > 0$, tj kada pozitivan napona na “G” obogati površinski sloj elektronima i stvori inverzijski kanal. Povećanjem U_{GS} inverzijski kanal se širi i kroz MOS FET teče veća struja..

**P KANALNI SAMOZAPORNI MOS FET
(OBOGAĆENI TIP)**

Simboli:

Principijelna slika:

Za $U_{GS} = 0$ elektroni substrata su privučeni na spoj N-tipa SiO_2 i struja kroz MOS FET nije moguća jer ne postoji inverzijski spoj kroz koji bi mogli prolaziti glavni nosioci naboja iz jednog tipa u drugi. Tek kod određenog malog negativnog napona gejta ili vratiju, doći će do privlačenja šupljina i u N-tipu će nastati uzak inverzijski kanal P-tipa, kroz koji može teći struja šupljina. Pošto se pomoćun vanjskog negativnog napona U_{GS} stvara inverzijski vodljivi sloj obogaćen šupljinama, ovaj tip MOS FET-a nazivamo obogaćeni samozaporni MOS FET..

Karakteristike su slične karakteristikama N-kanalnog samozapornog MOS FET-a.

PARAMETRI UNIPOLARNIH TRANZISTORA

STRMINA:

$$g_m = \frac{\Delta I_D}{\Delta U_{GS}} \text{ (mS) / uz uvjet } \Delta U_{DS} = 0$$

Ako za manju promjenu U_{GS} , dobijemo veću promjenu I_D , imati ćemo strmiju prijenosnu karakteristiku i u određenom omjeru veće naponsko pojačanje.

Strmina ovisi o položaju radne točke i o frekvenciji. J FET imaju strminu od 1 do 4 (mS), a MOS FET-i od 0,1 do 10 (mS).

DINAMIČKI IZLAZNI OTPOR

$$r_i = \frac{\Delta U_{DS}}{\Delta I_D} \text{ (M}\Omega\text{)} / \text{uz uvjet } \Delta U_{GS} = 0$$

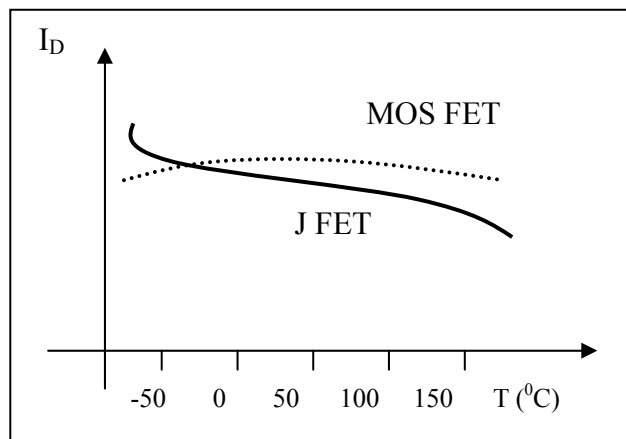
U nezasićenom području je relativno malen (par k Ω) a u zasićenom iznosi 0,1 do 1 (M Ω).

FAKTOR NAPONSKOG POJAČANJA

$$\mu = \frac{\Delta U_{DS}}{\Delta U_{GS}} / \text{uz konstantno } \Delta I_D = 0$$

UTJECAJ TEMPERATURE NA UNUPOLARNI TRANZISTOR

Povećanjem temperature, otpor kanala se povećava zbog smanjenja vodljivosti glavnih nosioca naboja usljed povećanog broja njihovih međusobnih srazova. S druge strane, kod J FET-a dolazi do povećanja I_G što dovodi do međusobne djelomične kompenzacije. Međutim dominantniji je prvi utjecaj. PTC predstavlja značajnu prednost unipolarnih tranzistora, jer se temperatura automatski stabilizira i nema tolike opasnosti od tzv. "termičko bijega" kao kod bipolarnih tranzistora, uz uvjet da se ne prijeđe dozvoljena vrijednost $P_{D \max}$.

SPECIJALNE VRSTE MOS FET-a

- V MOS** – se naziva vertikalni MOS jer je upravljačka elektroda načinjena u obliku slova “V”, a i struja I_D teče vertikalno. Glavne prednosti V MOS-a u odnosu na bipolarnu tranzistore jesu dobro podnošenje zagrijavanja i linearne karakteristike. Upotrebljavaju se kao pojačavački elementi i kao brze sklopke veće snage uz vrlo male pobudne signale.
- MNS** – su građeni kao MOS FET-i no umjesto Si O₂ imaju izolirajući sloj od nitrida koji ima višu probojnu čvrstoću. Koriste se za rad na višim naponima npr. u TV prijemu.

UTJECAJ ŠUMA KOD UNIPOLARNIH TRANZISTORA

Toplinski šum nastao zbog slučajnog gibanja glavnih nosioca naboja, osnovni je uzrok šuma kod ovih tranzistora. Šum koji nastaje zbog rekombinacije i difuzije sporednih nosioca naboja (glavni uzrok šuma kod bipolarnih tranzistora) ovdje je znatno manji. To su glavni razlozi da unipolarni tranzistori imaju znatno manji šum od bipolarnih.

PRIMJENA TRANZISTORA S EFEKTOM POLJA

Spojni FET-ovi su naročito pogodni za pojačanje slabih signala. MOS FET-i se koriste u digitalnoj tehnici za izradu logičkih sklopova u tzv. MOS i C MOS logici. U odnosu na bipolarne tranzistore, dimenzije MOS FET-a su znatno manje i troše manje energije no imaju lošija impulsna svojstva (mala brzina rada).

RUKOVANJE S MOS FET-om

Zbog velikog ulaznog otpora i tankog oksidnog sloja MOS FET-i su veoma osjetljivi na statički elektricitet. Čak i dodir prstima može na njihovim izvodima stvoriti statički elektricitet koji može uništiti MOS FET. Zbog toga proizvođači propisuju posebne norme ponašanja pri rukovanju s MOS FET-om.

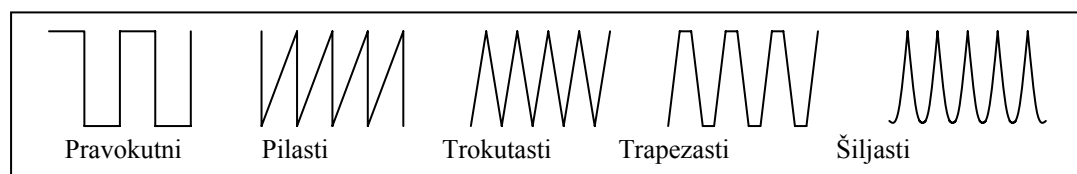
Isporučuju ih s metalnim ili od vodljive gume načinjenim prstenom na izvodima, koji se može skinuti tek kad se MOS FET definitivno zalemi.

Integrirani krugovi s MOS FET-om su obično zabodeni u vodljivu spužvu ili su cijeli zamotani u aluminijsku foliju.

Zabranjena je upotreba pištolja za lemljenje. Lemi se sa isključenim lemilom ili lemi šiljak mora biti uzemljen. MOS FET se ne smije spajati ili odspajati ako je sklop pod naponom. Zaštitne diode koje štite od statičkog elektriciteta proizvođači nerado ugrađuju u MOS FET jer im pogoršava osobine.

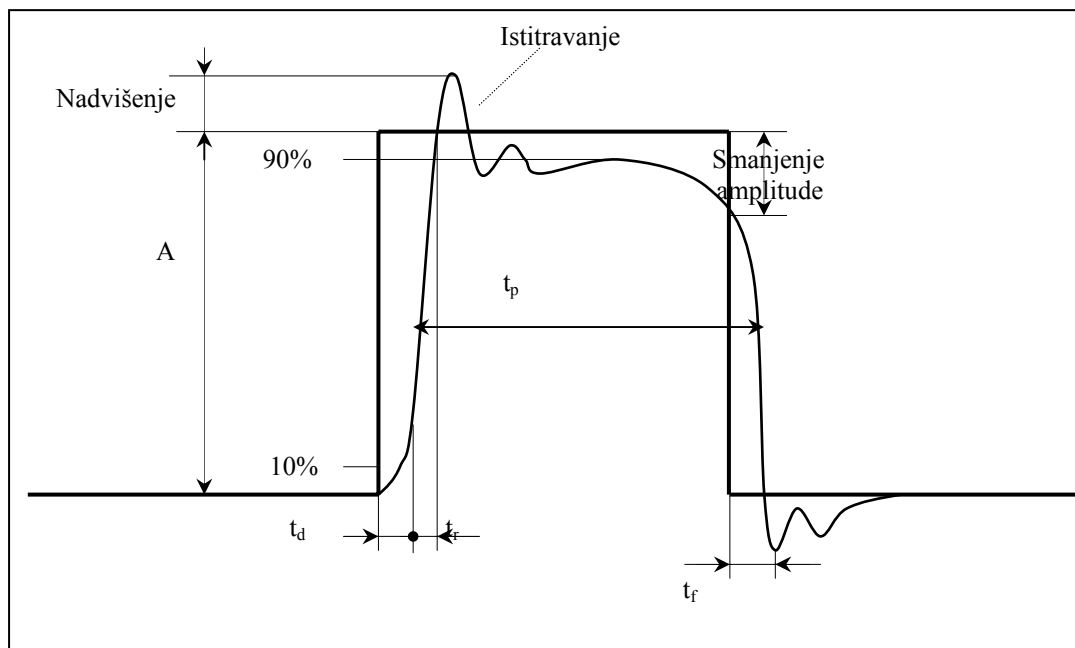
LINEARNO I NELINEARNO OBLIKOVANJE IMPULSA

Vrste impulsa:

U impulsnoj elektronici, impulsi se generiraju, oblikuju, prenose i pojačavaju. Zbog obično naglih promjena napona ili struja imamo skokovite impulse. Nacrtae valne oblike impulsa u praksi je teško postići zbog prisutnih kapacitivnosti i induktivnosti u sklopu za generiranje impulsa.

IDEALNI I IZOBLIČENI PRAVOKUTNI IMPULS

A....amplituda
 t_p ....trajanje impulsa

t_r ....vrijeme porasta
 t_f ....vrijeme pada

t_d ....vrijeme kašnjenja

Vrijeme kašnjenja je vrijeme koje je potrebno da impuls dosegne 10% amplitude, ponekad se umjesto 10% uzima vrijednost 50%.

Vrijeme porasta je vrijeme za koje impuls poraste sa 10% na 90% amplitude.

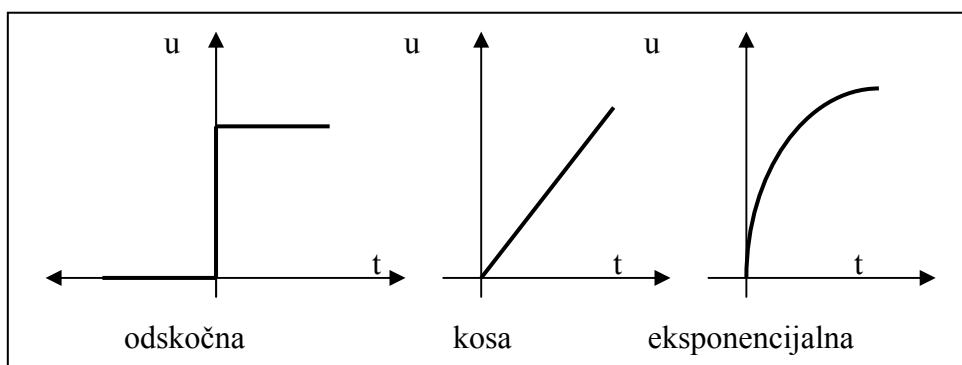
Istitravanje je pojava prigušenih oscilacija nakon nadvišenja.. Zaobljenje je pojava suprotna istitravanju, kad impuls doseže svoju konačnu vrijednost monotonim porastom.

Smanjenje amplitude obično nastaje zbog neprikladne frekventne karakteristike generatora impulsa za NF.

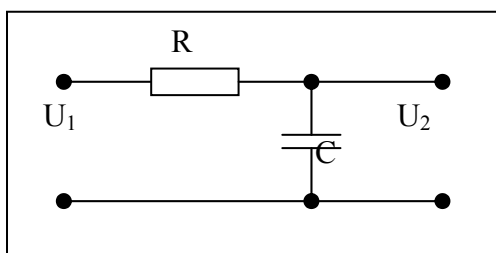
Vrijeme pada je vrijeme za koje impuls padne na 10% amplitudne vrijednosti.

Prilikom proučavanja reagiranja (odziva) impulsnih svojstava sklopa, pored standardnih pobuda, koristimo pojedinačni impuls ili niz pravilnih impulsa.

STANDARDNE POBUDE

IMPULSNA SVOJSTVA RC MREŽE

RC mreža se naziva niski propust, jer propušta signale niskih frekvencija, a zbog kondenzatora spojenog paralelno izlazu, znatno prigušuje signal više frekvencije.

f... frekvencija narinutog sinusnog signala

f_g..gornja granična frekvencija koja se definira kad U₂ padne na $\frac{U_1}{\sqrt{2}}$

τ ..vremenska konstanta (to je vrijeme za koje izlazna veličina – U₂ – dosegne 63,2% ulazne – U₁ – vrijednosti).

$$\frac{U_2}{U_1} = \frac{1}{\sqrt{1 + \left(\frac{f}{f_g}\right)^2}}$$

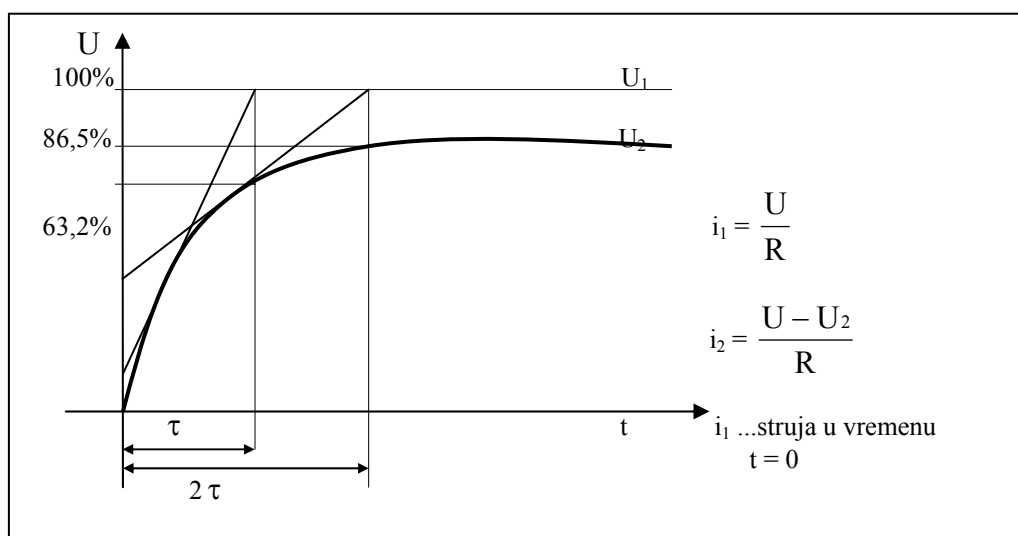
$$\tau = R \times C \text{ (s)}$$

$$f_g = \frac{1}{2\pi \times R \times C} = \frac{1}{2\pi\tau}$$

Fazni pomak između ulaznog i izlaznog napona određuje se relacijom:

$$\text{tg } \varphi = \frac{f}{f_g}$$

ODZIV RC MREŽE NA ODSKOČNU FUNKCIJU

τ se graf dobiva tako da se povuče tangenta u ishodištu, na eksponencijalnu krivulju, na presjecištu sa odskočnom funkcijom. Od U_1 se spusti okomica koju određuje τ .

Ako se na ulaz RC mreže dovede odskočni impuls koji je za $t=0$, trenutno skoči na iznos " U " (iako je " C " bio prazan, cijeli iznos napona će se trenutno naći na otporniku " R "). Kroz njega će proteći maksimalna struja " i_1 ", jer prazan kondenzator u trenutku uključivanja predstavlja kratki spoj). Kako se " C " bude punio, tako će se smanjivati naponska razlika između " U_1 " i " U_2 ", i " C " će se nabijati sve manjom strujom (sve sporije) " i_2 ". Napon na " C " rasti će eksponencijalno.

$$u_2 = u \left(1 - e^{-\frac{t}{\tau}}\right)$$

U ...amplituda odskočnog impulsa.

Po teoriji, U_2 doseže U u beskonačnosti. U praksi se uzima da je C nabijen nakon 5τ , jer je tada napon na C 99,3%. Uz veću τ imati ćemo sporiji rast napona na C i obrnuto. Ako kondenzator u trenutku skokovite pobude nije bio prazan, već je na njemu vladao početni napon " $U_{poč}$ ", U_2 se određuje na slijedeći način:

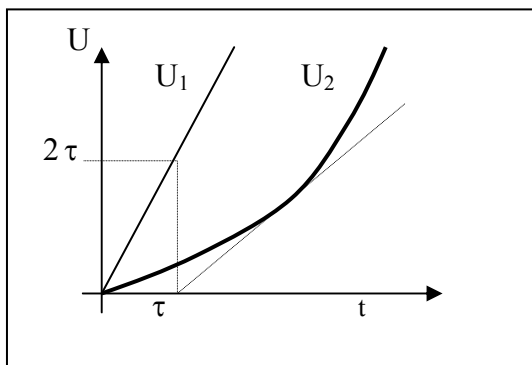
$$U_2 = U_{poč} + (U - U_{poč}) \left(1 - e^{-\frac{t}{\tau}}\right)$$

$$U_2 = U_{poč} + e^{-\frac{t}{\tau}}(U - U_{poč})$$

Ako je τ vrlo velika prema trajanju impulsa, RC mreža se koristi kao integrator jer je U_2 približno jednako integralu U_1 (pravokutni napon se pretvara u trokutasti).

Ako R i C zamjene svoja mjesta, dobivamo CR mrežu koja ima derivirajuća svojstva ako je τ puno manja od trajanja impulsa (pravokutni napon pretvara se u niz pozitivnih i negativnih šiljastih impulsa).

ODZIV RC MREŽE NA KOSU POBUDU

$$U_1 = \alpha \times t$$

$$U_2 = \alpha(t - \tau) + \alpha\tau e^{-\frac{t}{\tau}}$$

α ...koeficijent smijera.

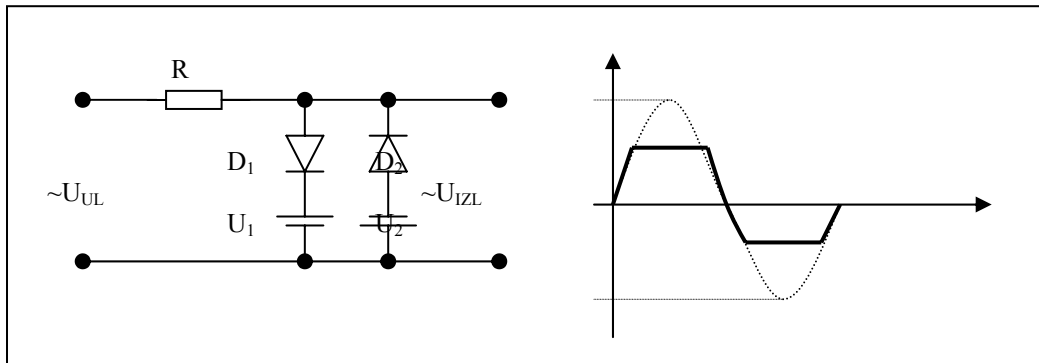
Izlazni napon U_2 čini zbroj pravaca koji je pomaknut iz ishodišta za vrijeme τ i tvori eksponencijalnu funkciju. U_2 ispočetka sve više zaostaje za U_1 sve dok se to zaostajanje ne stabilizira na iznosu τ , nakon čega pravci rastu

paralelno, a amplitude im se razlikuju za $\alpha \times \tau$. Nakon vremena τ , kondenzator se nabija konstantnom strujom, pa U_2 linearno raste.

DIODNI OGRANIČAVAČ (LIMITER)

DVOOSTRANI PARALELNI OGRANIČAVAČ

Uloga ograničavača amplitude je sprječavanje da napon prijeđe ili padne ispod neke vrijednosti. Limitatori mogu biti serijski ili paralelni. Kod serijskih se napon prenosi na izlaz samo ako dioda vodi. Paralelni ograničavaju napon samo dok dioda radi.

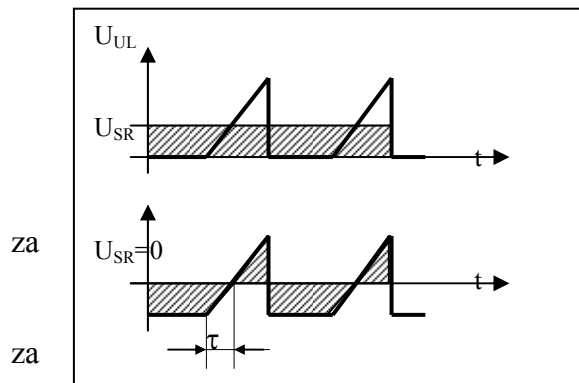
Diode su tako polarizirane da jedna radi za vrijeme dijela pozitivne poluperiode, a druga za vrijeme dijela negativne poluperiode. U intervalu pozitivne poluperiode, dok je U_{UL} manje od U_1 , dioda D_1 je inverzno polarizirana (katoda je pozitivnija od anode), pa se napon U_{UL} nepromjenjen prenosi na izlazne stezaljke kao U_{IZL} jer je i D_2 inverzno polarizirana.

Dioda D_1 počinje raditi i ograničavati napon kod pozitivne vrijednosti U_{UL} , kad ona postane veća od U_1 (zanemarivi pad napona na diodi D_1).

U_{IZL} se ne može povećati iznad U_1 , a zbog struje koja teče kroz D_1 na otporu R vlada razlika napona do U_{UL} . Slično vrijedi i za D_2 koja vodi za vrijeme negativne poluperiode, kada je trenutna vrijednost U_{UL} veća od U_2 .

Na taj način od sinusnog valnog oblika dobivamo trapezni. Limiteri upotrebljavamo kod FM prijemnika gdje odstranjuju smetnje koje se amplitudno namoduliraju na korisni signal.

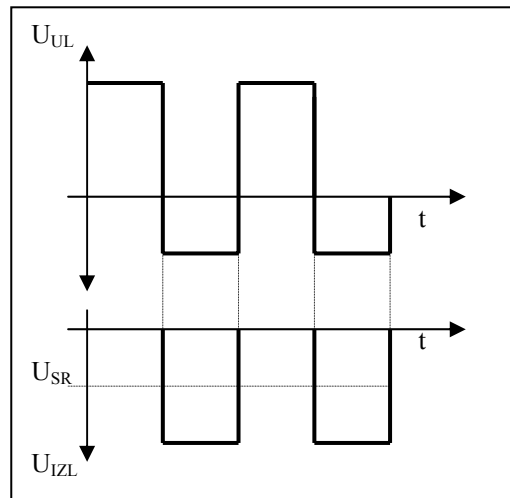
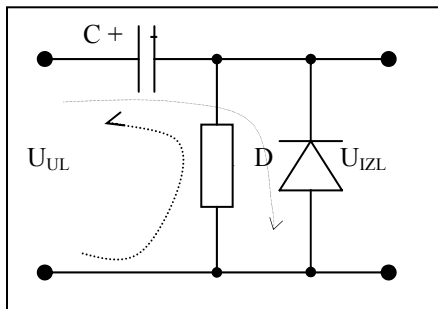
USPOSTAVLJAČI RAZINE (RESTAURATORI)

Kad impulsi prelaze preko kondenzatora ili transformatora, gube istosmjernu komponentu koja je jednaka srednjoj vrijednosti U_{SR} .

Kod pilstog impulsnog niza koji služi horizontalni otklon elektronskog snopa kod katodne cijevi, zbog gubljenja istosmjene komponente dolazi do pomaka početka otklona vrijeme τ .

IZVEDBA RESTAURATORA NEGATIVNIH POLUPERIODA

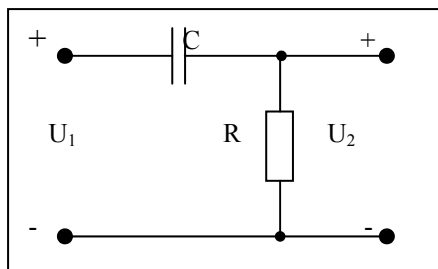
Za vrijeme pozitivnih impulsa nabiti preko diode "D" (otpor diode R_D manji od R), a na izlazu će vladati zanemarivo mali napon, na diodi koja

Za vrijeme negativnog impulsa, dioda je inverzno polarizirana ($R_D \gg R$) i struja će teći preko R , na kojemu vlada dvostruki napon, jer U_{UL} i napona na C , djeluju u istom smjeru.

U praksi nemamo ovakvu idealnu situaciju, jer treba uzeti u obzir unutrašnji otpor izvora U_{UL} , pad napona na diodi koja vodi, a i kapacitet se ne može odmah nabiti na maksimalnu vrijednost napona U_{UL} .

"C" će se je puno vodi.

IMPULSNA SVOJSTVA CR MREŽE

Ovo je filter koji prigušuje signal visoke frekvencije.

f ...frekvencija narirutog izmj. sinusnog signala

f_d ..donja granična frekvencija CR mreže

φ ..fazni kut

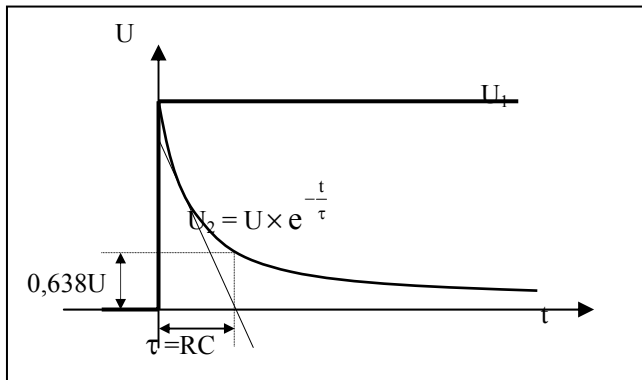
$\omega = 2\pi f$

$$\frac{U_1}{U_2} = \frac{1}{\sqrt{1 + (f_d/f)^2}}$$

$$f_d = \frac{1}{2\pi fC}$$

$$\text{tg } \varphi = \frac{f_d}{f}$$

ODZIVI CR MREŽE NA ODSKOČNU POBUDU

$$i = \frac{U}{R}$$

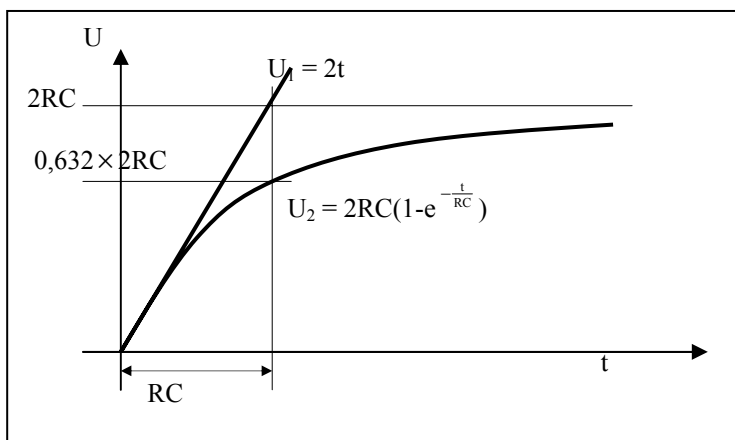
$$i = \frac{U - U_c}{R}$$

Ako se na ulaz CR mreže dovede, cijeli će se nabiti na otporu R uz pretpostavku da je C prije nailaska pobude bio prazan. Struja će postepeno nabijati C i s obzirom da je C na početku bio prazan, struja je u tom trenutku najveća $i = \frac{U}{R}$.

Kako se C nabija, tako se struja postepeno smanjuje, jer napon sa C djeluje suprotno prema ulaznom naponu $i = \frac{U - U_c}{R}$.

Vidi se da s porastom U_c , struja biva sve manja, prema eksponencijalnom zakonu, a to je ujedno i izlazni napon CR mreže. Eksponencijalna krivulja će brže padati što je τ manji i obrnuto. Ako je u trenutku dovođenja skokovite pobude na ulaz CR mreže postojao početni napon na C (prema tome i na otporu), onda će izlazni napon biti $U_2 = (U_{poč} + U) e^{-\frac{t}{\tau}}$.

ODZIV CR MREŽE NA KOSU POBUDU

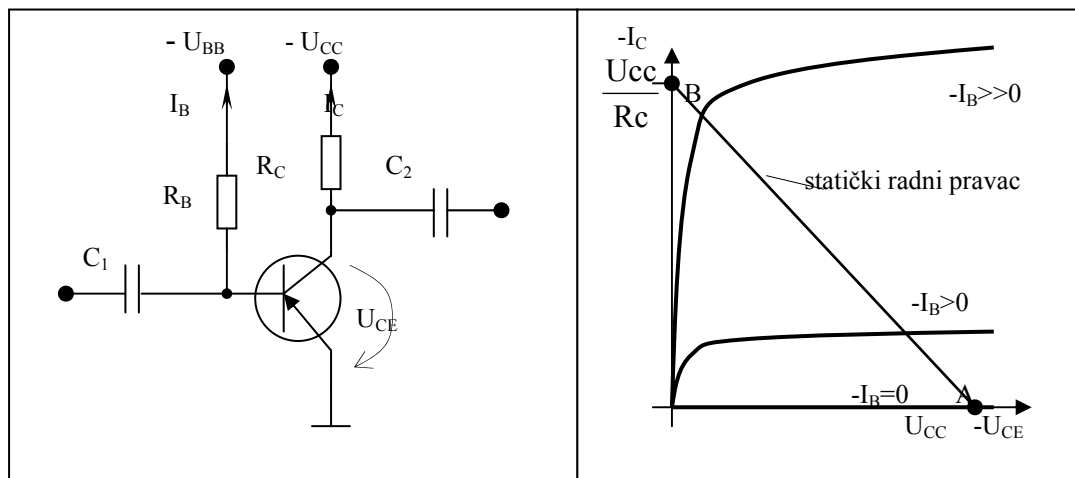

To je rastuća eksponencijalna krivulja koja teži stalnoj vrijednosti $2RC$. Ovdje je $RC = \tau$.

Izlazni napon u početku prati ulazni, ali kasnije sve više odstupa od ulaznog. Kondenzator se nabija i na R preostaje samo pad napona $2RC$, usljed stalne struje koja nabija C. Odstupanje izlaznog napona nastupiti će prije ako je

vremenska konstanta manja.

STATIČKA RADNA TOČKA I RADNI PRAVAC TRANZISTORA U SPOJU ZAJEDNIČKOG EMITERA

R_C ...kolektorski opteretni otpornik
 R_B ...otpornik baze
 C_1 i C_2 ...vezni kondenzatori

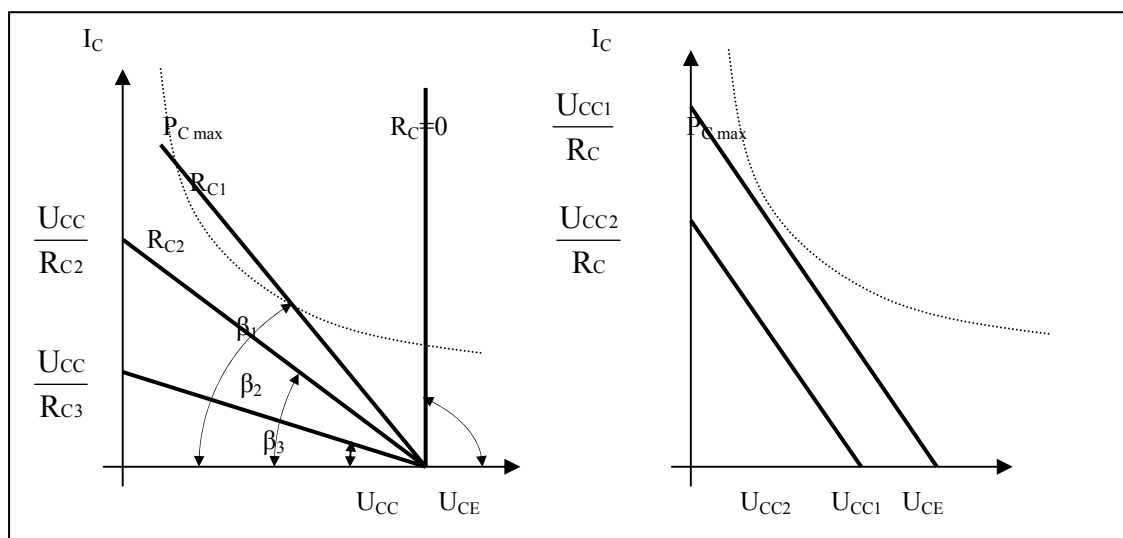
Navedeni spoj sa nezavisnim prednaponom baze u praksi malo koristimo jer je termički nestabilan. U pojačalima se izborom radne točke istovremeno rješava problem njene stabilizacije.

Statički radni pravac (SRP) i radnu točku najlakše određujemo grafički u sklopovima gdje postoje nelinearni elementi – tranzistori.. Da bi se pravac mogao nacrtati, potrebno je poznavati dvije točke ili jednu točku i nagib pravca. Dvije točke najlakše određujemo na osima koordinatnog sustava.

Točka "A" $U_{CC} = I_C R_C + U_{CE}$ ako je $I_C = 0$ tada je
 $U_{CC} = U_{CE}$

Točka "B" $U_{CC} = I_C R_C + U_{CE}$ ako je $U_{CE} = 0$ tada je
 $I_C = \frac{U_{CC}}{R_C}$

Presjecište radnog pravca sa bilo kojom krivuljom daje statičku radnu točku. Uobičajeno je da se ona smješta na sredinu, između točaka A i B (to ne mora uvijek biti slučaj), jer tada imamo najmanja izobličenja i najveći hod signala koji pojačavamo. Mijenjanjem I_B pomoću U_{BB} i R_B možemo radnu točku pomicati po pravcu. Na položaj radnog pravca možemo utjecati promjenom U_{CC} i R_C .

$$R_{C3} > R_{C2} > R_{C1}$$

$$\operatorname{tg} \beta = \frac{1}{R_C + \dots + R_n}$$

$$U_{CC1} > U_{CC2}$$

R_c mora biti dovoljno veliki jer bi uz njegovu malu vrijednost SRP mogao presjeći $P_{C \max}$ i doći u zabranjeno područje. Uz prevelik R_c , smanjuje se I_c a time i h_{fe} . Uz konstantnu vrijednost R_c , smanjenjem U_{cc} , radni pravac će se paralelno pomicati prema ishodištu.

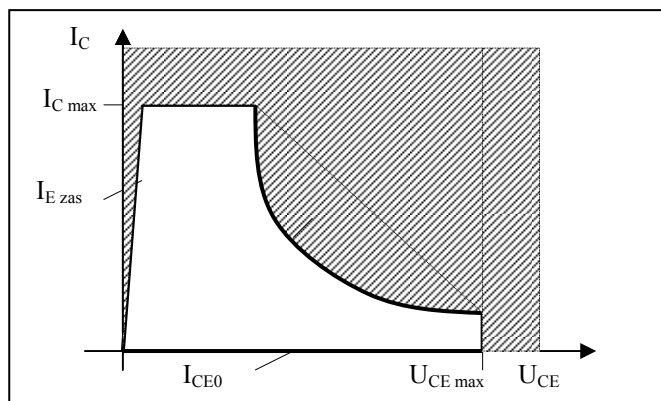
PODRUČJE RADA TRANZISTORA

Okolina točke "A" naziva se područje preostalih struja (područje rezanja). Tu teče I_{CE0} koja između emitera i baze stvara pad napona U_{BE} . Ako vanjskim naponom promjenimo polaritet U_{BE} , I_{CE0} prestaje teći, obje "tranzistorske diode" su inverzno polarizirane, tranzistor između E i C ima vrlo veliki otpor i može predstavljati otvorenu sklopku, pa kažemo da se nalazi u zakočenju.

Područje između točaka "A" i "B", naziva se normalno radno područje i tu se tranzistor koristi kao pojačalo.

U okolini točke "B", uz velike struje baze i male napone kolektora, zbog pada napona r_{bb} (koji postoji zbog velike I_B), potencijal kolektora je viši od potencijala baze. Objе diode su propusno polarizirane, otpor između E i C je vrlo mali, a struja I_c je ograničena gotovo samo sa R_c . Ovo preuzbuđeno područje nazivamo zasićenje tranzistora i tu tranzistor može predstavljati zatvorenu sklopku.

IZBOR RADNE TOČKE

Kada tranzistor radi kao pojačalo, radna točka se mora nalaziti unutar crtkanog područja koje je ograničeno:

- Hiperbolom $P_{C \max}$
- Maksimalno dozvoljenim naponom $U_{CE \max}$ kod kojeg nije došlo do proboja.
- Preostalom strujom kolektora I_{CE0}
- Naponom zasićenja $U_{CE \text{ zas}}$
- Maksimalno dozvoljenom strujom $I_{C \max}$.

Ako želimo mali šum, radnu točku smještamo u područje malih I_C . Pri konstrukciji pojačala, teži se da radni pravac bude što bliže hiperboli $P_{C \max}$, čak je i može djelomično prijeći, uz uvjet da je statička radna točka ispod nje. Pošto je napon napajanja obično unaprijed određen, jedino pomoću R_c možemo utjecati na radni pravac.

Primjer:

Za tranzistor BC 107 određeno je $P_{C \max}=300(\text{mW})$, kod temperature okoline 25°C , $I_{C \max}=100(\text{mA})$, $U_{CE \max}=10(\text{V})$. Kolika struja smije teći tada kroz njega?

$$P_{D \max} = U_{CE} \times I_C$$

$$I_C = \frac{P_{C \max}}{U_{CE}} = \frac{300}{10} = 30(\text{mA})$$

Kroz tranzistor smije teći struja $I_C=30(\text{mA})$ bez obzira na $I_{C \max}$, jer je $P_{C \max}$ već na granici dopuštene opteretljivosti. Ako je temperatura u uređaju gdje se nalazi tranzistor 50°C , $P_{C \max}$ pada na $250(\text{mW})$.

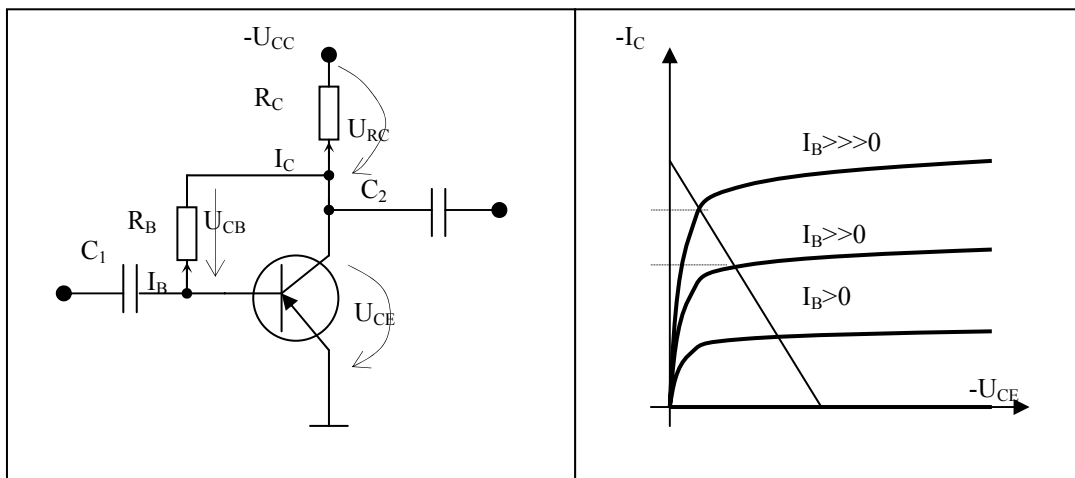
STABILIZACIJA RADNE TOČKE

Da bi tranzistor ispravno radio kao pojačalo, potrebno mu je stabilizirati radnu točku. Ako radna točka nije stabilizirana, dolazi do njenog pomicanja zbog:

- Promjena temperature
- Promjena napona napajanja
- Zamjene tranzistora drugim, istog tipa (serijska proizvodnja ne uspijeva proizvesti tranzistore dovoljno velikih tolerancija).
- Starenja tranzistora (preostala struja kolektora može se nakon 5000 sat rada promijeniti i za 25%).

Na sve navedene faktore nije isplativo utjecati, a najvažnije je smanjiti utjecaj temperature i osigurati zamjenjivost tranzistora.

NAPONSKA POVRATNA VEZA (REAKCIJA) IZMEĐU KOLEKTORA I BAZE

$$T \uparrow \quad I_C \uparrow \quad U_{RC} \uparrow \quad U_{CE} \downarrow \quad U_{CB} \downarrow \quad I_B \downarrow \quad I_C \downarrow$$

Ako porastom temperature, poraste I_C , na R_C će nastati veći pad napona. Smanjiti će se U_{CE} , a time i U_{CB} što će uzrokovati smanjenje I_B . Zbog toga će se smanjiti I_C koja, iako nešto veća, ipak je znatno manja nego što bi bila da nije stabilizirana.

Ako je radna točka određena sa U_{CE} , I_C i I_B , tada se R_C i R_1 izračunavaju na slijedeći način:

$$R_C = \frac{U_{CC} - U_{CB}}{I_C}$$

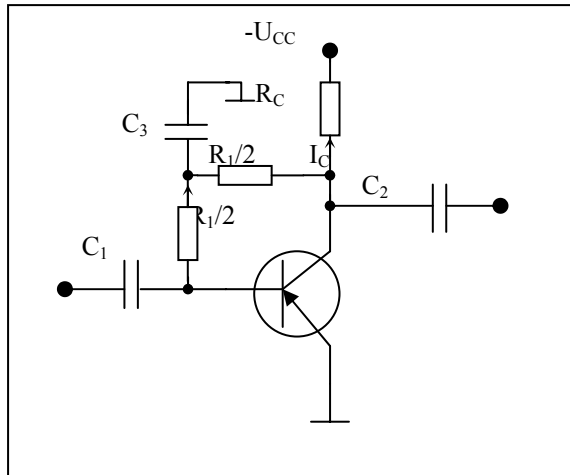
$$R_1 = \frac{U_{CC} - I_C \times R_C}{I_B}$$

Pri izračunavanju R_C , zanemaruje se relativno mala I_B , a kod izračunavanja R_1 , zanemaruje se U_{BE} jer je puno manja od U_{CE} (za Si tranzistore, U_{BE} iznosi 0,6-0,9 (V), a za Ge tranzistore $U_{BE}=0,1-0,4$ (V)).

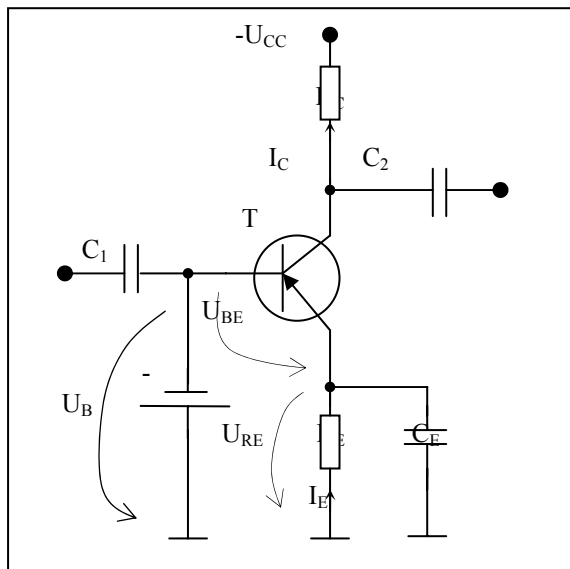
Uz veći R_C i manji R_1 , imamo bolju stabilizaciju.

$$U_{CC} = I_C R_C + U_{CE}$$

Da bi se izbjegla negativna povratna veza izmjeničnog signala kojeg pojačavamo, preko R_1 sa C na B (ona smanjuje pojačanje), otpornik R_1 se dijeli na dva jednaka dijela, a srednja točka se preko C_3 uzemlji. Time se izmjenična komponenta ne vraća na bazu, već teče linijom manjeg otpora preko C_3

STABILIZACIJA STRUJNOM POVRAATNOM VEZOM (OTPORNIKOM U EMITERU)

$$U_B = U_{BE} + U_{RE}$$

$$U_{RE} = I_E R_E$$

$$T \uparrow \quad I_C \uparrow \quad U_{RE} \uparrow \quad U_{BE} \downarrow \quad I_B \downarrow \quad I_C \downarrow$$

$$X_C = \frac{1}{\omega C}$$

$$I_C = \frac{U_{CC} - U_{CE}}{R_C + R_E}$$

$$\text{tg } \beta = \frac{1}{R_C + R_E}$$

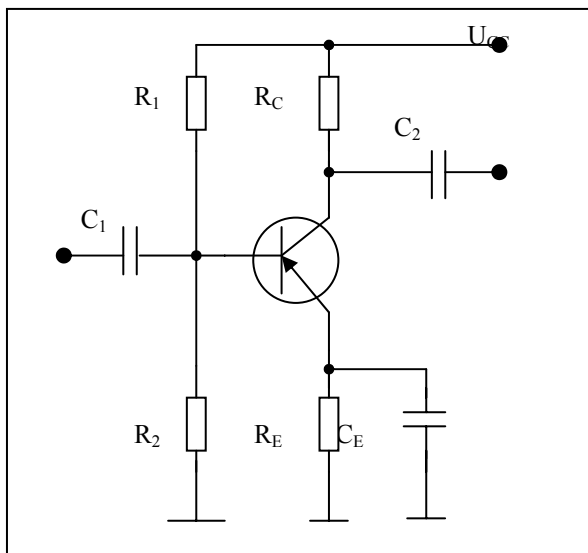
Stabilizacija sa R_E daje bolje rezultate od prethodne stabilizacije.. Zasniva se na činjenici da su I_E i I_C približno jednake, pa stabilizacija jedne struje održava konstantnim drugu.

Povećanjem temperature, rastu I_E i I_C , pa se na R_E stvara veći pad napona U_{RE} što uvjetuje smanjenje U_{BE} . Zbog toga se smanjuje I_B čija je posljedica smanjenje I_C . R_E mora biti dovoljno velik da na njemu vlada dovoljno veliki regulacijski napon, no ne smije biti prevelik jer se na njemu troši dio napona U_{CC} pa bi se smanjilo pojačanje.

U praksi se R_E odabire tako da na njemu vlada najviše 10% U_{CC} .

Da bi se izbjegao izmjenični pad napona korisnog signala na R_E , on se premoštava kondenzatorom C_E koji za izmjeničnu komponentu ima vrlo mali otpor. U NF sklopovima, kapacitet C_E iznosi od 10-100 (μF), a u VF sklopovima oko 0,1 (μF).

STABILIZACIJA DJELITELJEM NAPONA BAZE I OTPORNIKOM U EMITERSKOM KRUGU

Ovaj sklop se najviše koristi za stabilizaciju radne točke. Umjesto još jednog izvora (pogledaj prethodu shemu), koristi se otpornik (djelitelj napona) – R_1 , R_2 , a R_E na već opisani način stabilizira radnu točku.

Djelitelj osigurava približno konstantan napon baze, bez obzira na struju baze koja može biti različita kod istog tipa tranzistora. Na taj način se osigurava zamjenjivost tranzistora drugim.

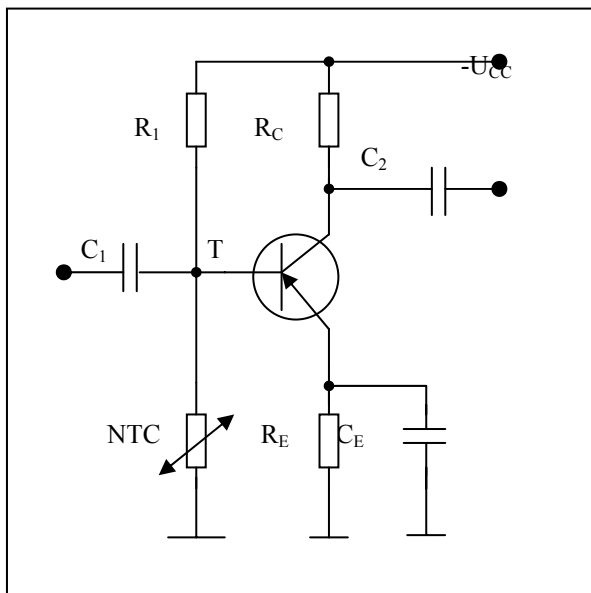
Što je otpor djelila napona manji, tj. struja djelila veća od struje baze, to će napon baze manje ovisiti o promjenama struje baze.

Budući da su R_1 i R_2 - R_B (priključeni paralelno ulaznom signalu) mali, R_B
 $= \frac{R_1 \times R_2}{R_1 + R_2}$, on smanjuje ulazni otpor tranzistora, a time i pojačanje. Relativno velika struja djelila, opterećuje U_{CC} što je naročito nepoželjno za prijenosne uređaje.. Zbog navedenog, u praksi se uzima da struja djelila iznosi oko $10 I_B$.

STABILIZACIJA RADNE TOČKE NELINEARNIM ELEMENTIMA

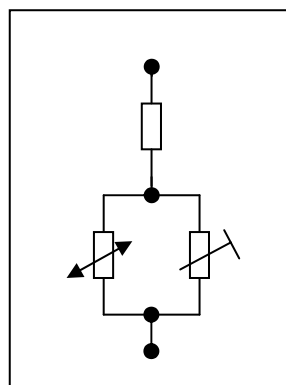
a) POMOĆU TERMISTORA

Navedeni načini stabilizacije nisu najpogodniji za izlazna pojačala snage kod kojih je radna točka u blizini hiperbole maksimalne snage i koja su jako termički nestabilna.

U takvim slučajevima stabilizacija se provodi NTC ili PTC otpornicima.

NTC otpornik povećanjem temperature smanjuje otpor i to približno eksponencijalno.

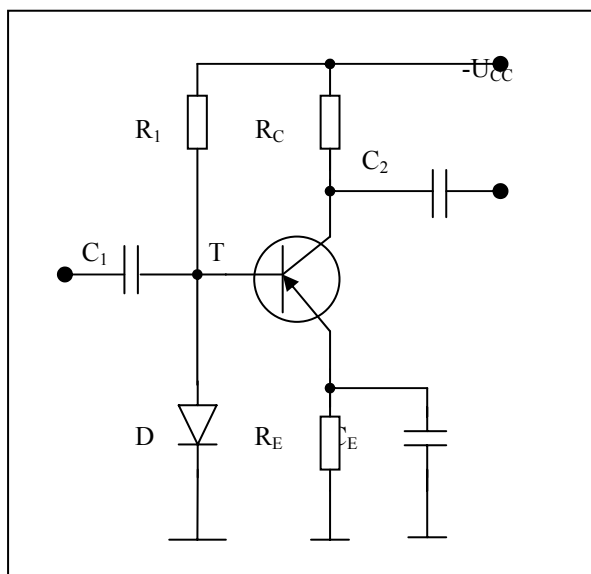
se u

Spaja
djelitelj
napona,
fizički
smješta u
blizini
tranzistora i
termički s

termistora smanjuje se otpor, napon U_{BE} tranzistora te I_B i I_C . Promjena otpora termistora obično je neodgovarajuća za određeni tranzistor. Da bi se karakteristika prilagodila potrebama spajaju se serijski i paralelno sa termistorom otpornici stalne i polupromjenjive vrijednosti (trimeri) kojim se namješta najpogodnija vrijednost otpora.

Ukoliko se koristi PTC termistor, spaja se u djelitelj napona umjesto R_1 . Povećanjem temperature smanjuje temperaturu djelitelja a time i napon U_{BE} .

b) POMOĆU DIODE

Dioda služi kao temperaturo ovisan otpor. Mora biti izrađena od istog materijala kao i tranzistor i termički vezan s njim.

Porastom temperature smanjuje se otpor propusno polarizirane diode i napon na diodi. Time se smanjuje U_{BE} , I_B i I_C pa se radna točka stabilizira. Dioda se odabire tako da je :

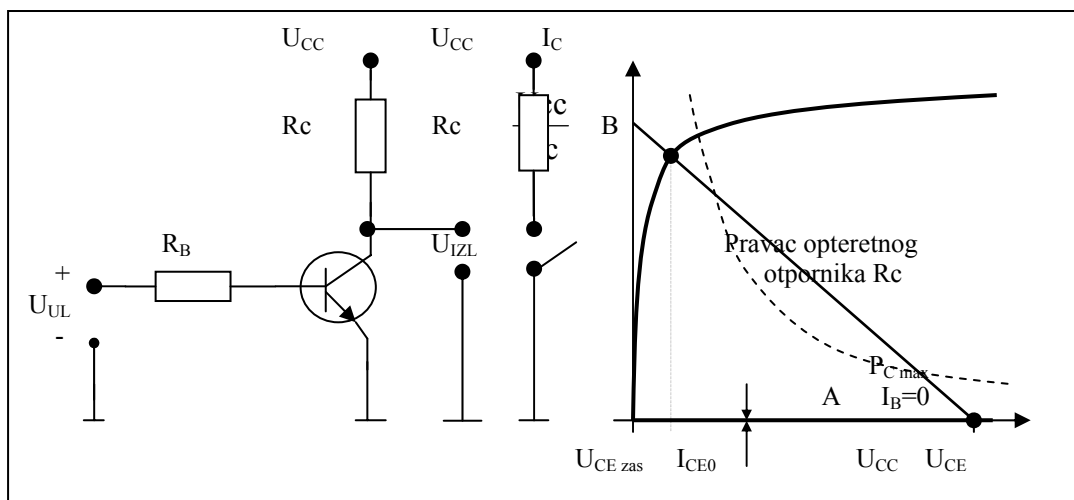
$$\frac{\Delta U_D}{\Delta T} = \frac{\Delta U_{BE}}{\Delta T}$$

TRANZISTOR KAO SKLOPKA

Tranzistor se kao sklopka upotrebljava u impulsnim i digitalnim krugovima. U isključenom stanju (zakočenju), tranzistor između emitera i kolektora ima veliki otpor i ponaša se kao otvorena sklopka. U uključenom stanju (zasićenje), tranzistor se ponaša kao zatvorena sklopka.

Najčešće se koristi spoj zajedničkog emitera i sa relativno malom pobudom preko baze mogu se uključivati i isključivati jače struje u kolektorskom krugu.

STATIČKA SVOJSTVA TRANZISTORSKE SKLOPKE

Dozvoljava se da radna točka, krećući se radnim pravcem između točaka A i B, prolazi područjem iznad $P_{C\max}$, jer je taj prolaz vrlo brz, a u stabilnim točkama "A" i "B", tranzistor nije preopterećen.

Za $I_B=0$ (točka A), između kolektora i emitera teče preostala struja I_{CE0} . Za Ge tranzistor, ta struja je relativno velika pa je za dobro zakočenje potrebno osigurati inverznu polarizaciju PN spoja B-E od barem 0,1 (V). Si tranzistori za $I_B=0$ su dobro zakočeni. Čak se dozvoljava propusna polarizacija P-N spoja B-E (0,1-0,3 V), jer značajniji porast struje nastupa tek kod $U_{BE}=0,5$ (V).

Po definiciji stanje zakočenja je određeno sa $I_E=0$. Tada između kolektora i baze teče vrlo mala struja I_{CB0} koja je kod Ge tranzistora veličine μA , a kod Si nA..

Ako bazu tranzistora propusno polariziramo i relativno velikom strujom dovedemo radnu točku u zasićenje (točka B), između C i E će vladati vrlo malo napon ($U_{CE\text{zas}}=0,3$ V za Si tranzistor i 0,1 V za Ge tranzistor). Napon U_{BE} zasićenja iznosi 0,7-0,8 (V) za Si, i 0,3 za Ge tranzistore.

$$I_{C\text{zas}} = \frac{U_{CC} - U_{CE\text{zas}}}{R_C} \quad I_{B\text{zas}} = \frac{U_{UL} - U_{BE\text{zas}}}{R_B}$$

Da bi tranzistor bio u zasićenju mora biti zadovoljen uvjet zasićenja koji glasi:

$$I_{B\text{zas}} \geq \frac{I_{C\text{zas}}}{h_{fe}}$$

Primjer: Koliki mora biti minimalni faktor pojačanja tranzistora da bi Si tranzistor uz $U_{CC}=10$ (V), $U_{UL}=5$ (V), $R_C=1$ (k Ω) i $R_B=20$ (k Ω), bio u zasićenju.

$$I_{C\text{ zas}} = \frac{10 - 0,3}{1000} = \frac{9,7}{1000} = 0,0097 \text{ (A)} = 0,7 \text{ (mA)}$$

$$I_{B\text{ zas}} = \frac{5 - 0,8}{20000} = \frac{4,2}{20000} = 0,00021 \text{ (A)} = 0,21 \text{ (mA)}$$

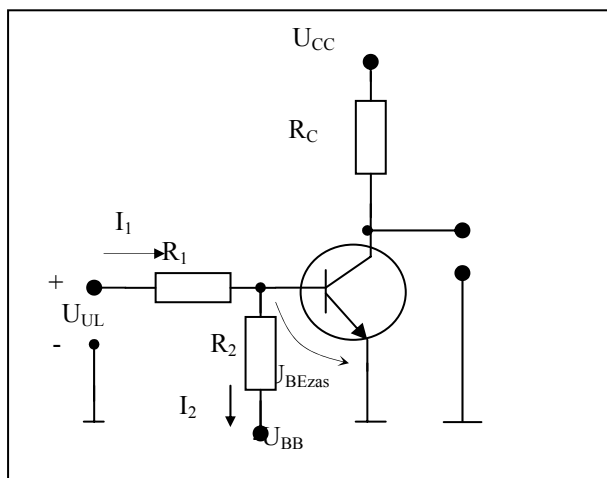
$$I_{B\text{ zas}} \geq \frac{I_{C\text{ zas}}}{h_{fe}} \quad h_{fe} \geq \frac{I_{C\text{ zas}}}{I_{B\text{ zas}}} = \frac{0,0097}{0,00021} = 46,2$$

Zbog tolerancije otpornika, napona, ako nije stabiliziran i faktore pojačanja tranzistora, uvijek se uzima tranzistor sa većim faktorom pojačanja.

TRANZISTORSKA SKLOPKA S DJELILOM U BAZNOM KRUGU

Ako imamo dvije tranzistorske sklopke u nizu, tada se ulazni napon druge tranzistorske sklopke dobiva sa kolektora prethodnog tranzistora. Uz prethodnu tranzistorsku sklopku u zakočenju, ova sklopka se promatra u zasićenju i obrnuto. Za Si tranzistore struja zakočenja se postiže malim naponom $U_{CE\text{ zas}}$ prethodnog tranzistora. Za sigurnije zakočenje, a naročito za Ge tranzistore, potrebna nam je inverzna polarizacija P-N spoja B-E, što postizemo pomoću još jednog izvora $-U_{BB}$ i djelilom, u krugu baze, čime dobivamo i bolja impulsna svojstva.

a) ZASIĆENJE

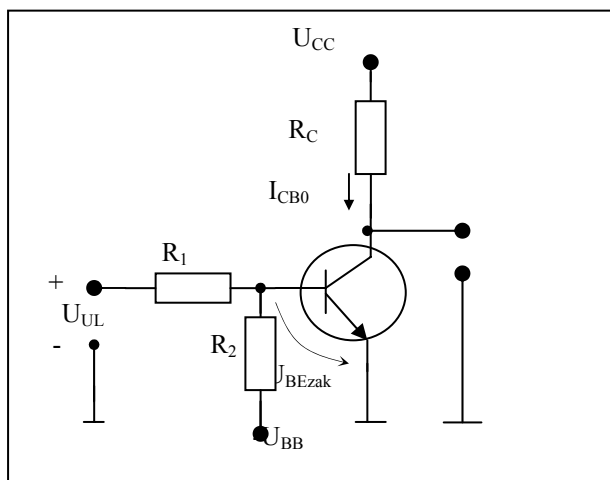
$$I_{B\text{ zas}} = I_1 - I_2$$

$$I_{B\text{ zas}} = \frac{U_{UL} - U_{BEzas}}{R_1} = \frac{U_{BE} + U_{BEzas}}{R_2}$$

Struja baze $I_{B\text{ zas}}$ sastoji se od struje I_1 i I_2 koje teku u suprotnim smjerovima.

b) ZAKOČENJE

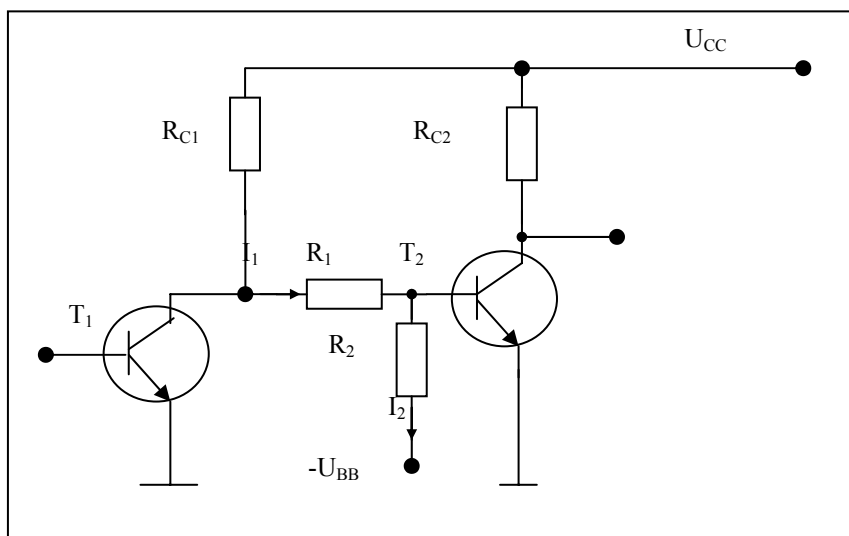
$$U_{BE\text{ zak}} = U_{UL} \frac{R_2}{R_1 + R_2} - U_{BB} \frac{R_1}{R_1 + R_2} + I_{CB0} \frac{R_1 \times R_2}{R_1 + R_2}$$

Za Si tranzistore, treći član relacije se zanemaruje jer ima vrlo mali iznos.

U navedenim izrazima, već su uzeti u obzir polariteti napona, pa prilikom računanja treba uvrštavati vrijednosti bez predznaka.

Primjer: Za tranzistorsku sklopku (Si tranzistor) s djelilom u krugu baze, dani su slijedeći podaci: $h_{fe}=50$, $R_{C1,2}=1$ (k Ω), $R_1=10$ (k Ω), $R_2=50$ (k Ω), $U_{CC}=10$ (V), $U_{BB}=10$ (V). Sklopka dobiva pobudu od iste takve tranzistorske sklopke. Koliki je napon na bazi kad je tranzistor T_2 u zakočenju? Dali je tranzistor T_2 u zasićenju kada vodi?

$$U_{BE2\text{ zak}} = U_{CE1\text{ zas}} \frac{R_2}{R_1 + R_2} - U_{BB} \frac{R_1}{R_1 + R_2} = 0,3 \frac{50}{60} - 10 \frac{10}{60} = -1,416 \text{ (V)}$$

$$I_{B2\text{ zas}} = \frac{U_{CC} - U_{BE2\text{ zas}}}{R_{C1} + R_1} - \frac{U_{BB} + U_{BE2\text{ zas}}}{R_2} = \frac{10 - 0,7}{(1 + 10) \times 10^3} - \frac{10 + 0,7}{50 \times 10^3} = \frac{9,3}{11 \times 10^3} - \frac{10,7}{50 \times 10^3}$$

$$I_{B2\text{ zas}} = 0,631 \text{ (mA)}$$

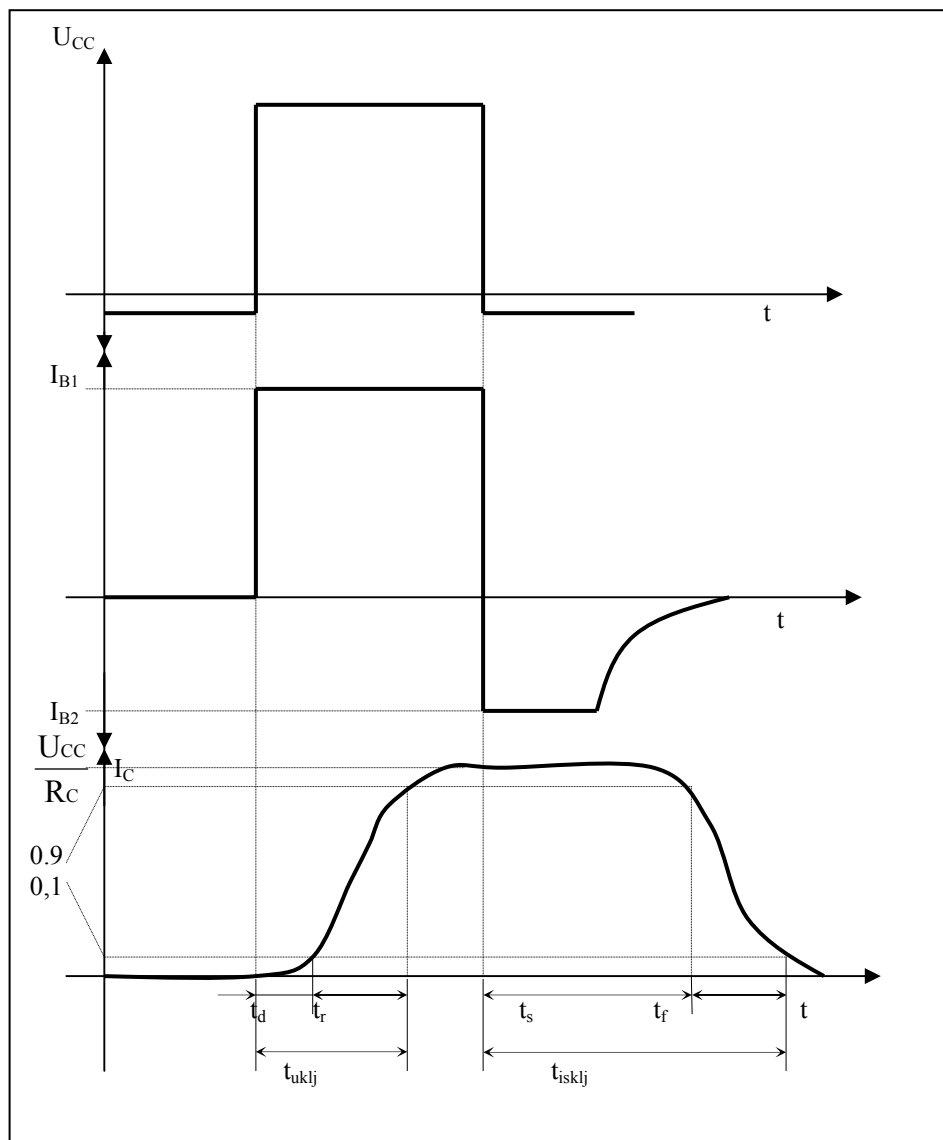
$$I_{C2\text{ zas}} = \frac{U_{CC} - U_{CE2\text{ zas}}}{R_{C21}} = \frac{10 - 0,3}{1 \times 10^3} = 9,7(\text{mA})$$

$$I_{B2\text{ zas}} \geq \frac{I_{C\text{ zas}}}{h_{fe}} = \frac{9,7 \times 10^{-3}}{50} = 0,194(\text{mA})$$

0,631 > 0,194 – tranzistor je sigurno u zasićenju

IMPULSNA SVOJSTVA TRANZISTORSKE SKLOPKE

Prebacivanje iz uključenog u isključeno stanje i obrnuto, ne dešava se trenutno, jer izlazna struja ne može u istom trenutku slijediti promjene ulaznog napona zbog vremena koje je potrebno da se odstrani ili akumulira naboj prvenstveno unutar baze tranzistora. Postignuta vremena prebacivanja iznose oko 10^{-9} s.

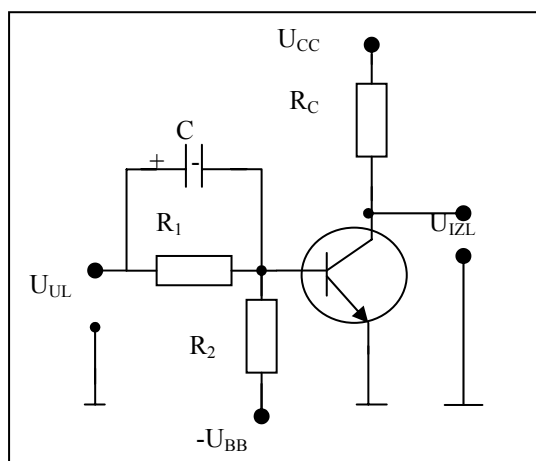
$$t_{\text{uklj}} < t_{\text{isklj}}$$

Dok je pravokutni impuls negativan, PN-spoj baza-emiter tranzistorske sklopke je inverzno polariziran pa su I_B i $I_C=0$. U trenutku naglog skoka U_{UL} na pozitivnu vrijednost, tu promjenu slijedi I_B , a I_C počinje teći tek nakon vremena " t_d ". Za to vrijeme tranzistor iz zakočenja dolazi na rub aktivnog područja i suzuju se potencijalne barijere. Nakon " t_d ", I_C raste prema konačnoj vrijednosti U_{CC}/R_C (U_{CE} zanemaren) po eksponencijalnom zakonu zbog prisutnih kapacitivnosti i otpornosti unutar tranzistora, koje čine vremensku konstantu (RC konstanta).

Za vrijeme dok je I_C konst., u bazi se akumulira naboj. Kad U_{UL} naglo poprimi suprotan polaritet I_C i dalje teče za vrijeme " t_s " jer se troši akumulirani naboj baze. Nakon toga nastupa vrijeme " t_f " za koje I_C pada na 10% svoje vrijednosti.

Vrijeme " t_{isklj} " se može smanjiti većim inverznim naponom na bazi, jer je tada I_{B2} veća pa se brže odstrani akumulirani naboj baze.

Vrijeme " t_{uklj} " skraćuje se većom I_{B1} pomoću većeg U_{UL} . To nije najpovoljnije jer je uz veliku I_{B1} tranzistor duboko u zasićenju., imamo puno akumuliranog naboja pa je " t_{isklj} " duže. Zbog toga se za precizan i brz rad koristi djelilo u krugu baze i ubrzavajući kondenzator.

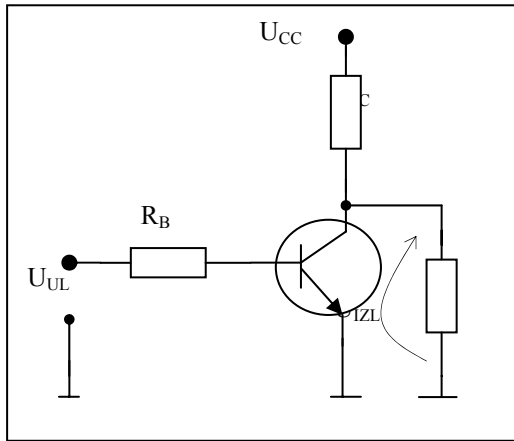
Pomoću R_1 osiguravamo odgovarajuću struju baze za vrijeme uključanja, a pomoću R_2 inverzni napon na bazi za vrijeme isključenja.

Kroz kondenzator C u trenutku uključanja naglo proteče struja nabijanja pa se skraćuje vrijeme " t_{uklj} ", a pri isključenju, zbog odgovarajuće polarizacije, kondenzator "izvlači" naboj iz baze i time skraćuje vrijeme " t_{isklj} ".

OTPORNO OPTEREĆENJE TRANZISTORSKE SKLOPKE

a) OPTEREĆENJE PREMA MASI

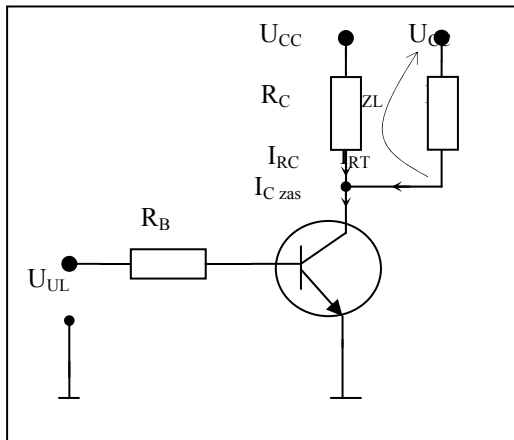
$$U_{IZL} = U_{CC} \frac{R_T}{R_T + R_C}$$

$$\left(I = \frac{U_{CC}}{R_T + R_C} \quad U_{IZL} = I R_T \right)$$

Ako je tranzistor u zakočenju, izlazni napon nije jednak U_{CC} , već je manji zbog djeljenja napona na R_C i R_T .

Ako je tranzistor u zasićenju, na R_T vlada mali napon $U_{CE\text{ zas}}$ pa ovo opterećenje nema praktički utjecaj na rad sklopke.

c) OPTEREĆENJE PREMA IZVORU U_{CC}

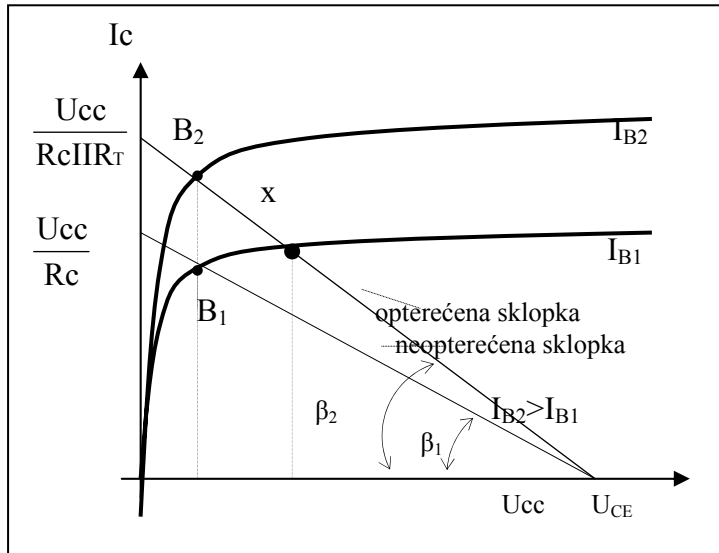

$$I_{C\text{ zas}} = I_{RC} + I_{RT}$$

$$I_{C\text{ zas}} = \frac{U_{CC} - U_{CE\text{ zas}}}{R_C} + \frac{U_{CC} - U_{CE\text{ zas}}}{R_T}$$

Ovo opterećenje nema utjecaja kada je tranzistor u zakočenju, jer je na kolektoru napon U_{CC} , bez obzira na prisutnost R_T .

Kad je tranzistor u zasićenju, kolektorska struja je povećana i sastoji se iz dvije komponente. Zbog navedenog, za ispravan rad tranzistorske sklopke je bitno zadovoljiti uvjete zasićenja.

$$\text{tg } \beta_1 = \frac{1}{R_c}$$

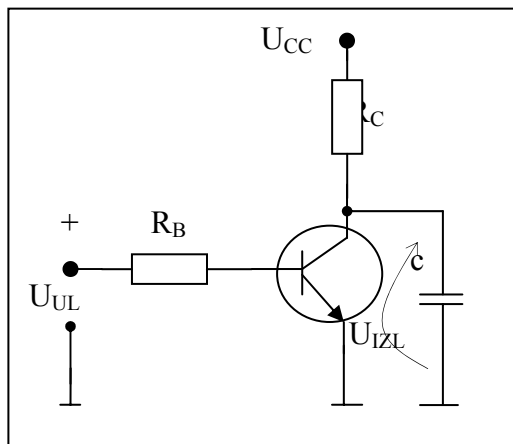
$$\text{tg } \beta_2 = \frac{1}{R_c I I R_T}$$

Ukoliko tranzistora

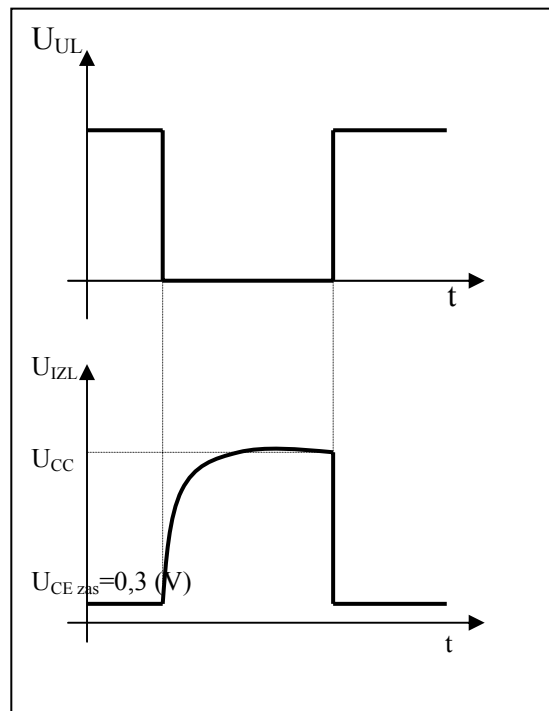
sklopka nije opterećena, radna točka u zasićenju je B_1 . Ako priključimo trošilo R_T prema U_{cc} , vrijedi drugi radni pravac i za istu struju baze I_{B1} , dobivamo radnu točku "X". U točki X tranzistor nije

u zasićenju jer je napon U_{CE} puno veći. Da bi tranzistor opet bio u zasićenju potrebno je povećati struju baze na iznos I_{B2} i time dolazimo u točku B_2 .

KAPACITIVNO OPTEREĆENJE

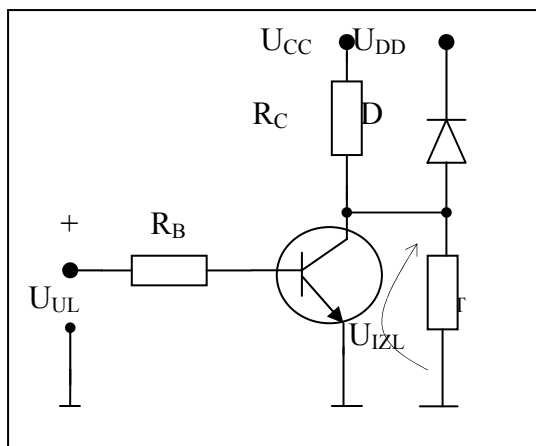
Izlazni napon kapacitivno opterećene sklopke pobuđivane pravokutnim naponom biti će zaobljen postupnog nabijanja i izbijanja kondenzatora. Vrijeme nabijanja je duže vremena izbijanja jer je R_{CE} tranzistora u zasićenju puno manji od R_c .

zbog
od

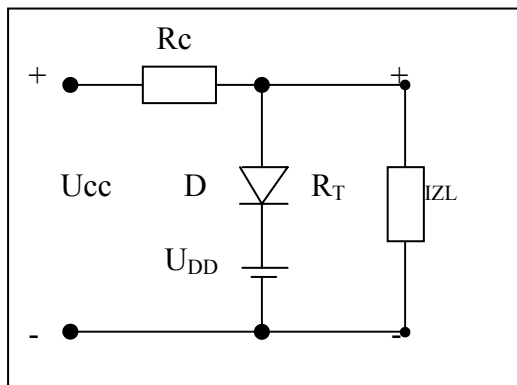
PRIDRŽAVANJE

Pri otpornom opterećenju prema masi, izlazni napon neće biti konstantan promjenom R_t . U_{izl} se može učiniti konstantnim u određenom opsegu pridržavanjem.

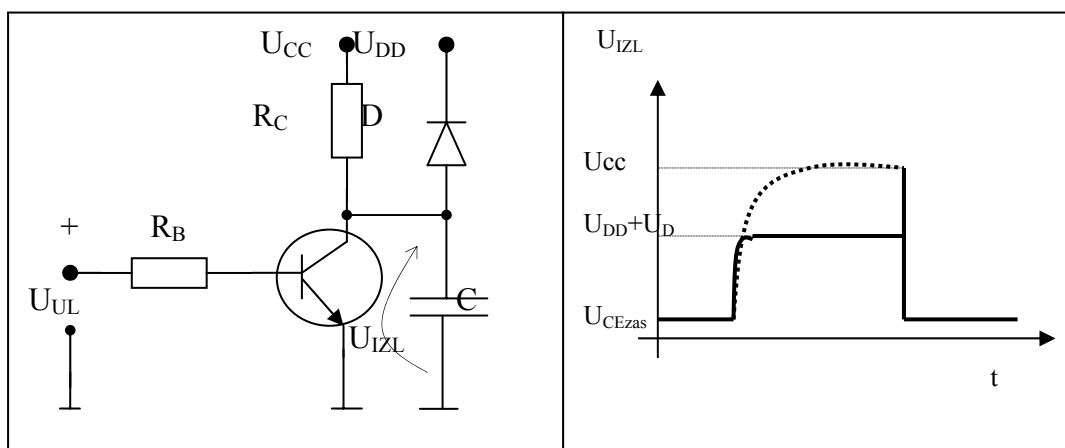

Ako je tranzistor u zasićenju dioda je inverzno polarizirana i ne vodi. Prelaskom tranzistora u zakočenje, napon U_{IZL} počinje rasti. Sve dok je katoda diode pozitivnija od anode dioda ne vodi. Vođenje diode i održavanje konstantnog izlaznog napona $U_{IZL} = U_{DD} + U_D$ početi će ako je $U_{IZL} = U_{CC} \frac{R_T}{R_T + R_C}$, taj napon mora biti veći ili jednak $\geq U_{DD} + U_D$.

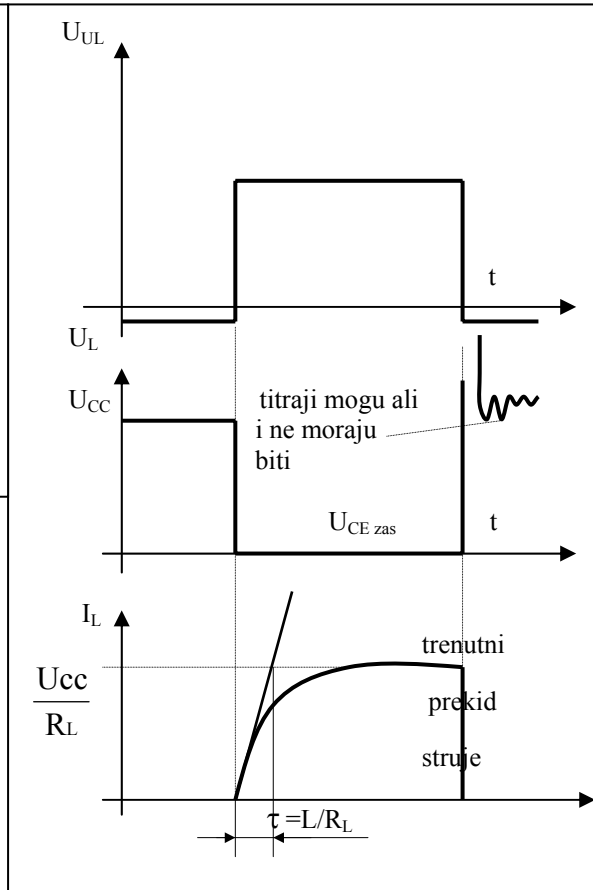
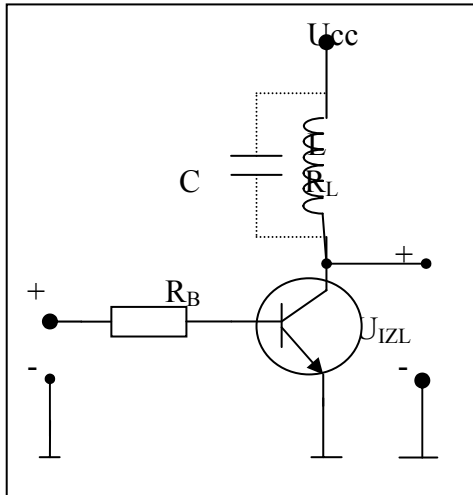
Dioda ovdje ima ulogu limitera izlaznog napona.

Pri kapacitivnom opterećenju, pridržavanjem popravljamo oblik izlaznog napona. Kada napon U_{IZL} punjenjem kondenzatora dostigne vrijednost $U_{DD} + U_D$ dioda provede i limitira U_{IZL} .

INDUKTIVNO OPTEREĆENJE TRANZISTORSKE SKLOPKE

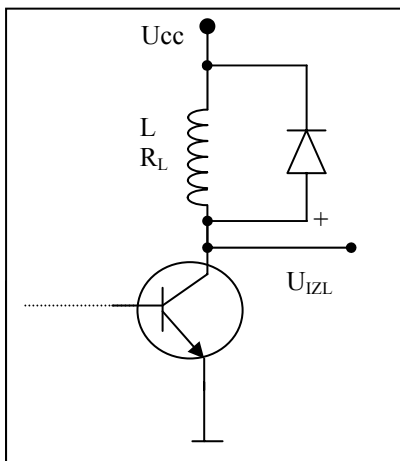

Ovaj sklop koristimo kod slučaja kada tranzistorska sklopka uključuje i isključuje elektromagnetski relej.

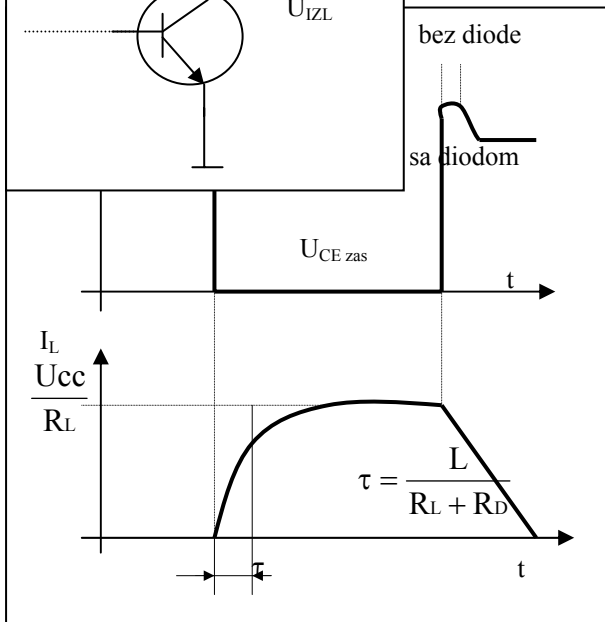
Ako bi karakteristika tranzistora i induktiviteta bila idealna, skok napona na kolektoru u trenutku zakočenja bio bi neizmjerljivo velik. Zavojnica pored induktiviteta "L" ima i omski otpor "R_L" i razmjernu kapacitivnost "C". Usljed proticanja električne struje u zavojnici se uspostavi električno polje energije $W_C = L I^2/2$. Ako se struja prekine, na zavojnici se javlja protunapon (napon samoindukcije) određen kapacitivnošću namotaja.

Ako struja nije prekinuta trenutno, inducirani protunapon biti će manji. Ustvari, on je nekoliko puta veći od napona napajanja U_{CC} i taj napon može uništiti tranzistor.

Ako je tranzistor zakočen, a na kolektoru se pojavi napon jednak ili veći od probojnog, dolazi do proboja (lavina).

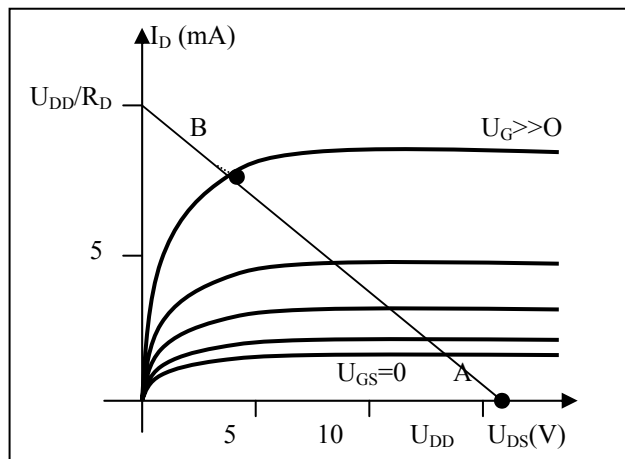
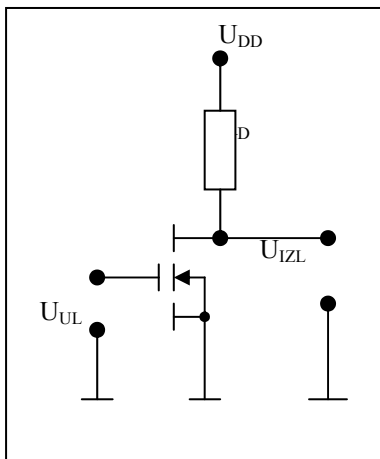

Dioda – paralelno vezana induktivitetu pri induktivnom opterećenju.

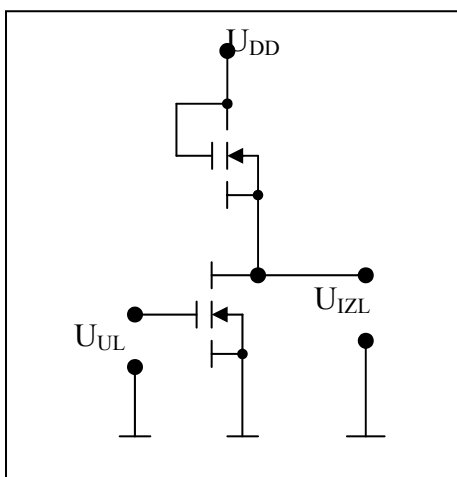
Struja kroz zavojniciu sada postepeno ide ka nuli, sve dok se ne utroši energija nagomilana u zavojnici.

MOS FET KAO SKLOPKA

Zbog velikog ulaznog otpora MOS-feta, u ulaznom krugu nije potreban otpornik. Za $U_{GS}=0$ MOS-fet se nalazi u zakočenju (točka A) i predstavlja otvorenu sklopku. Za $U_{GS}>0$ (točka B), MOS-fet se nalazi u nezasićenom području i predstavlja zatvorenu sklopku.

U odnosu na bipolarni tranzistor pad napona između elektroda S i D u točki B je znatno viši. Umjesto omskog R_D u integriranim krugovima se češće koristi još jedan MOS-fet.

U prekidačkim digitalnim krugovima više od ostalih tipova koristimo N-kanalne samozaporne MOS-fete, jer imaju napon istog polariteta na elektrodama D i G pa su pogodni za direktno

vezivanje. Osim toga, N-kanalni MOS-feti su brži u radu od P-kanalnih jer elektroni imaju oko 2 puta veću pokretljivost od šupljina.

P-kanalnih jer elektroni

MULTIVIBRATORI

Multivibratori su pojačala s dva stupnja s jakom pozitivnom povratnom vezom. spadaju u grupu okidnih generatora impulsa. Obično se sastoje od dva tranzistora koji rade izmjenično, imaju ulogu sklopke, a na izlazu daju pravokutan napon.

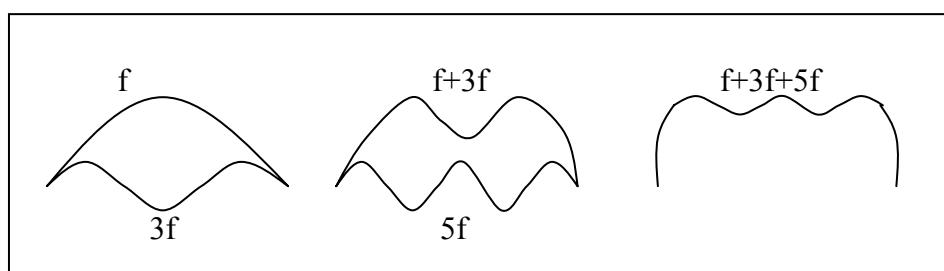
Multivibratori mogu biti u stabilnim i kvazistabilnim stanjima.

Bistabilni multivibrator (flip-flop) ima oba stanja stabilna. Da bi prebacio iz jednog u drugo stanje moramo mu dovesti impuls. Koristi se kao osnovni element za pamćenje u registrima, kao djelatelj frekvencija i elektronička sklopka s dva stabilna stanja.

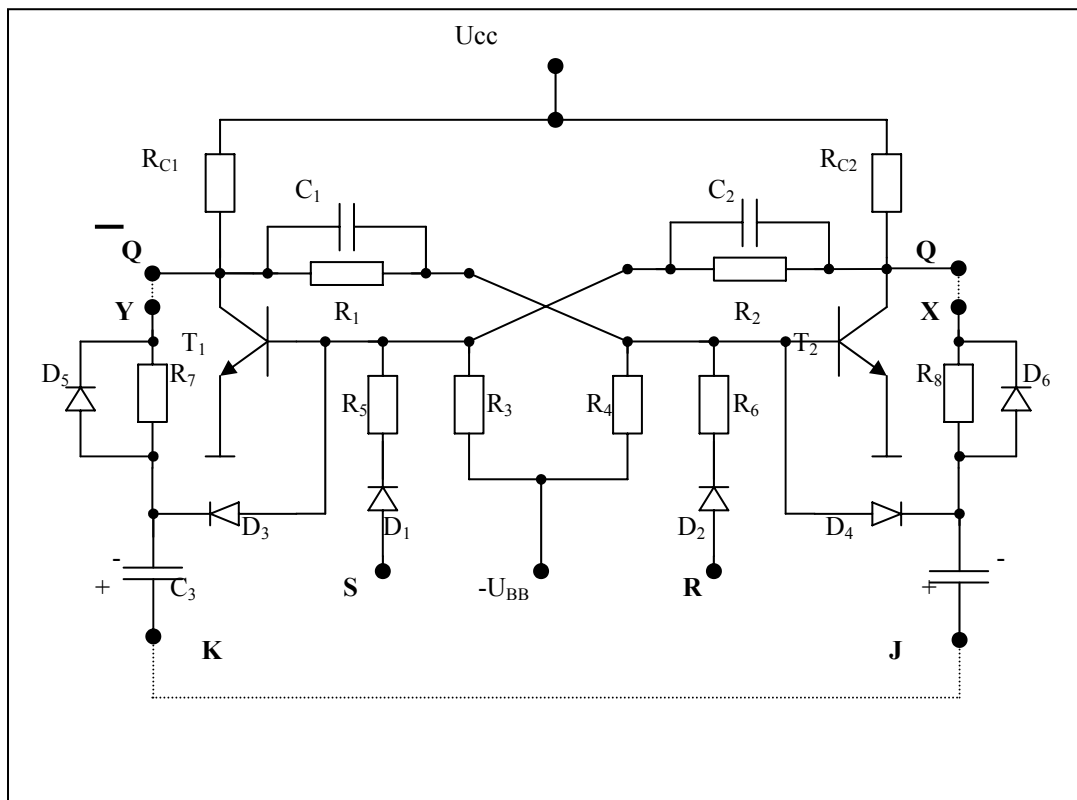
Monostabilni multivibrator ima jedno stanje stabilno i jedno kvazistabilno stanje. Dovođenjem impulsa prelazi u kvazistabilno stanje iz kojeg se automatski vraća nakon određenog vremena. Koristi se kao sklop za kašnjenje i djeljenje frekvencija.

Astabilni multivibrator ima oba stanja kvazistabilna i koristi se kao oscilator koji generira pravokutan napon.

Zbog toga što se pravokutan napon može rastaviti na mnoštvo sinusnih valova (neparnih harmničnih članova), sklopovi su dobili ime **multivibratori**.

BISTABILNI MULTIVIBRATOR

Q – glavni izlaz bistabila

$\bar{Q}$ – sporedni izlaz bistabila

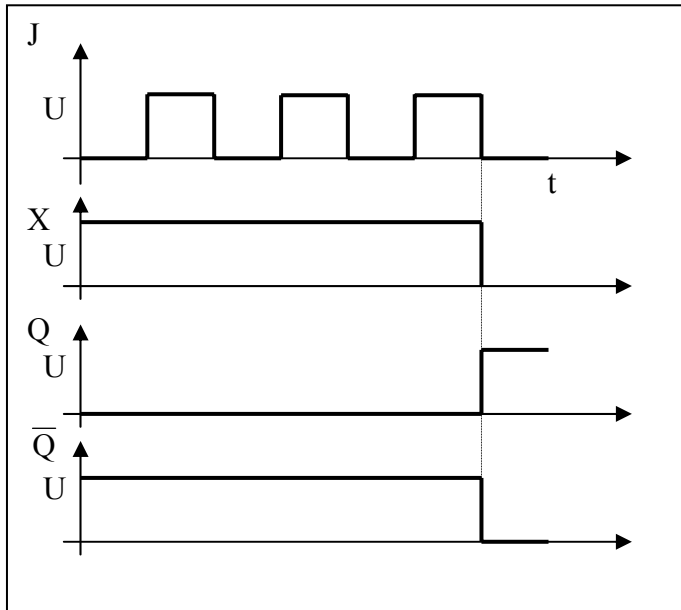
Pri uključanju napona napajanja, zbog nesimetrije kolektorskih struja, proteći će, recimo struja I_{C1} . Zbog toga je U_{C1} manji od U_{C2} , pa će baza B_2 preko R_1 dobiti slabiju pobudu. Smanjiti će se I_{C2} i povećati U_{C2} , što će izazvati daljnje povećanje I_{B1} i I_{C1} , a smanjenje U_{C1} . Zbog međusobnog potpomaganja T_1 će vrlo brzo doći u zasićenje, a T_2 u zakočenje. To je jedno stabilno stanje u kojem je $Q=1$ a $\bar{Q}=0$

U drugom stanju situacija je obrnuta. Ubrzavajući kondenzatori C_1 i C_2 omogućavaju bržu izmjenu stanja, a R_1 , R_4 , i R_2 , R_3 čine djelitelje napona baze.

Ulazi "S" i "R" nazivaju se statički.

Ulazi "J" i "K", nazivaju se dinamički.

Promjena stanja bistabila postiže se dovođenjem pozitivnog impulsa na bazu tranzistora koji ne vodi. Tada taj tranzistor provede, a drugi ode u zasićenje. C_4 , R_8 sa D_4 je istosmjerno upravljiva CR mreža gdje D_4 služi kao sklopka koja propušta negativne impulse.

Ako je npr. T_2 u zasićenju, a na "J" ulazu dolaze pozitivni impulsi, uz točku X na pozitivnom potencijalu, ne dolazi do promjene stanja. Izjednačavanjem potencijala točke X sa nulom, prvi impuls koji naiđe na "J" ulazu izaziva promjenu stanja. To se dešava zbog toga što taj impuls brzo nabije C_4 zbog diode D_6 . Završetkom impulsa, C_4 se ponaša kao izvor negativnog napona koji preko D_4 izvlači naboj iz baze T_2 . Zbog toga T_2 brzo dolazi u zakočenje.

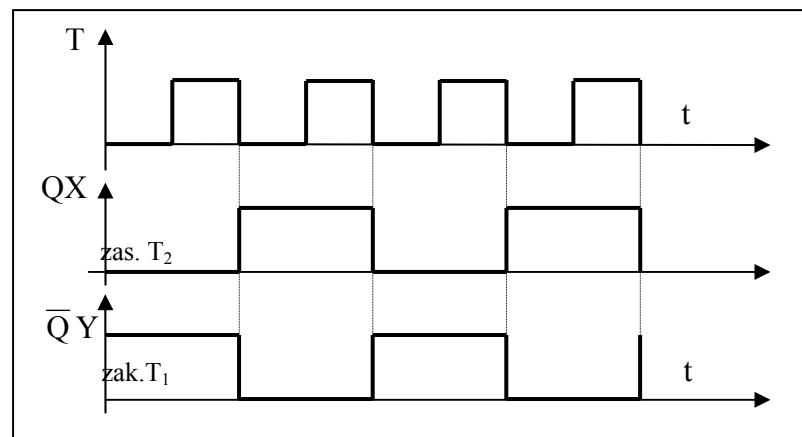
Spajanjem točke X sa Q i Y sa $\bar{Q}$, uvijek će onaj tranzistor koji vodi biti spreman za prebacivanje.

Zbog toga možemo spojiti ulaze J i K, pa dobivamo komplementaran ulaz T. Nakon svakog impulsa dovedenog na T ulaz, imatićemo prebacivanje u drugo stanje jer će impuls djelovati samo na bazu tranzistora koji vodi.

Bistabilni multivibrator ovdje ima ulogu djelitelja frekvencije impulsa sa T ulaza koje dijeli sa 2.

Kod različitih izvedbi bistabila, uvijek se pobudom nastoji izvući tranzistor iz zasićenja da bi onda međusobnim

potpomaganjem brže došlo do promjene stanja, što je mnogo bolje nego dovoditi tranzistor iz zakočenja u zasićenje.

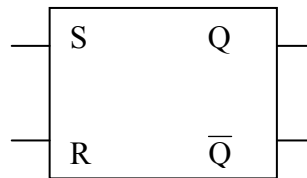

RS BISTABIL

Tablica stanja			
Ulazi		Stanje izlaza Q uz početno stanje	
S	R	0	1
0	0	0	1
0	1	0	0
1	0	1	1
1	1	Neodređeno	

Simbol:

RS bistabil ima dva ulaza i dva izlaza. Ulaz "S" služi za postavljanje u stanje (set), a ulaz "R" za postavljanje u stanje "0" (reset).

Kada je na oba ulaza bistabila logička nula, stanje izlaza se ne mijenja. Ako je početno stanje na izlazu Q "0" (T_1 bistabila u zakočenju, a T_2 u zasićenju) i na ulaz "S" dovedemo impuls, T_1 će prijeći u zasićenje, a T_2 u zakočenje. Na izlazu "Q" dobiti ćemo logičku "1".

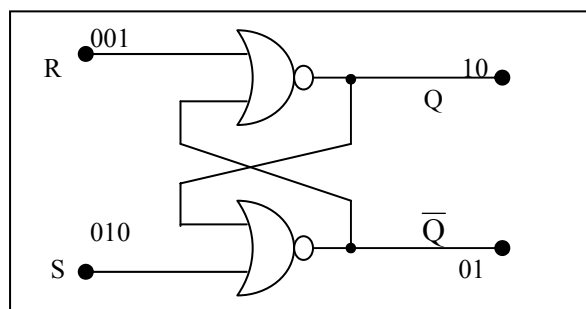
Ako je bistabil bio u stanju "1", on ostaje u tom stanju.

Kada se na ulaz R dovede impuls, bistabil će prijeći u stanje "0", ako je bio u stanju "1" ili će ostati u stanju "0" ako je bio u tom stanju.

Dovedemo li istovremeno na oba ulaza impulse, stanje u koje će se bistabil postaviti nije niti određeno.

U digitalnoj elektronici isključivo se koriste integrirani logički sklopovi, pa se RS-bistabil može sastaviti od logičkih sklopova NILI.

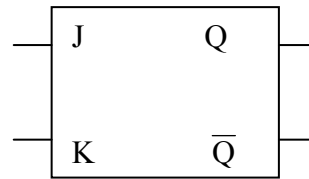
Uz $R=0$ i $S=0$ pretpostavimo da je bistabil u stanju "1". Kada se na S ulazu pojavi "1", na izlazu Q će se zadržati stanje "1" jer je otprije prvi ulaz donjeg sklopa NILI bio u stanju "1". Ako se na R pojavi signal, na ulazu u gornji sklop imati ćemo "1" i "0", što na izlazu iz sklopa daje nulu. To se prenosi na ulaz donjeg sklopa gdje imamo dvije nule, pa na izlazu "Q" imamo "1".

JK BISTABIL

Tablica stanja			
Ulazi		Stanje izlaza Q uz početno stanje	
J	K	0	1
0	0	0	1
0	1	0	0
1	0	1	1
1	1	1	0

Simbol:

Nedostatak RS bistabila je da mu je izlaz neodređen kada su oba ulaza u stanju “1”. Ovaj nedostatak otklonjen je kod JK bistabila.

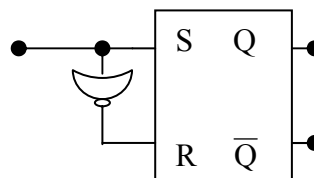
Ako je $J=0$, $K=1$, i uz postojeće stanje $Q=0$, tranzistor T_1 će biti u zakočenju, a T_2 u zasićenju, i bistabil će zadržati postojeće stanje.

Ako je $Q=1$, bistabil će prebaciti u stanje $Q=0$, jer pozitivan impuls na “K” prebacuje T_1 u zakočenje.

Za $J=1$, $K=1$ i $Q=1$, T_1 je u zasićenju a T_2 u zakočenju. Djelovati će samo impuls na T_1 koji će prijeći u zakočenje, a zbog toga T_2 u zasićenje pa ćemo imati stanje “0” na izlazu “R”.

D BISTABIL

Tablica stanja		
Ulazi	Stanje izlaza Q uz početno stanje	
D	0	1
0	0	0
1	1	1

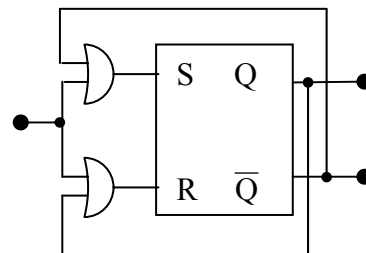
Ako je $Q=0$ i na ulaz dovedemo “1”, stanje izlaza će se promijeniti i postati jednako stanju ulaza..

Uz $Q=1$, zadržati će se to stanje. Možemo zaključiti da je stanje izlaza jednako stanju na ulazu uz doređeno kašnjenje.

D bistabil se upotrebljava kod prijenosa podataka iz jednog u drugi izvor.

T BISTABIL

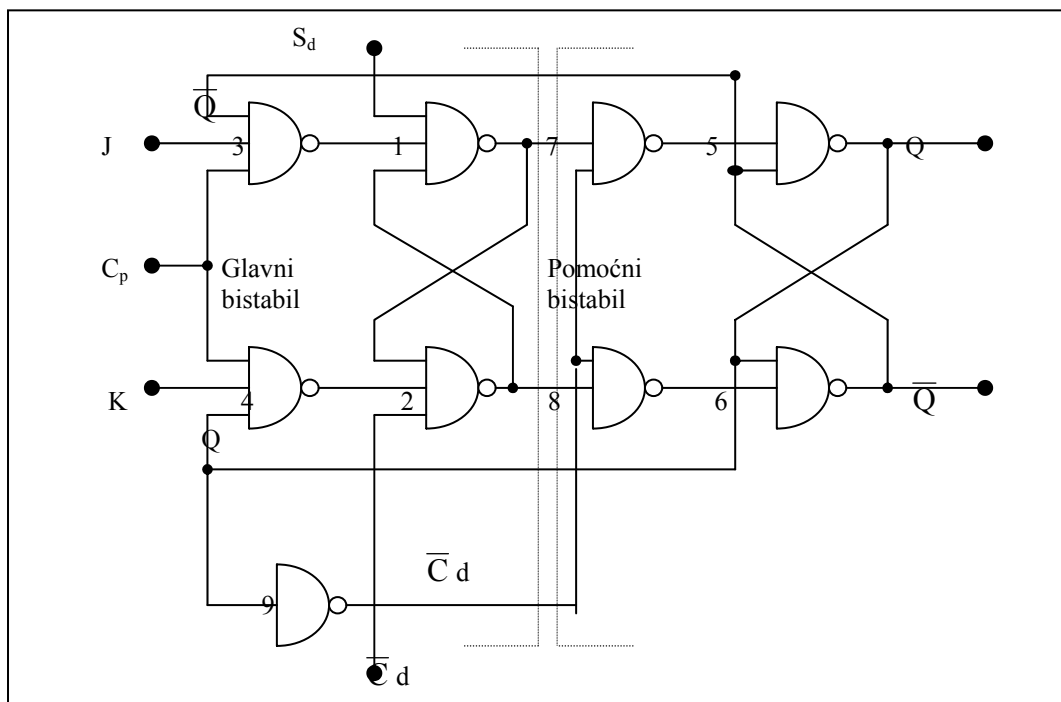
Tablica stanja		
Ulazi	Stanje izlaza Q uz početno stanje	
T	0	1
0	0	1
1	1	0

Ako dodamo dvoja "T" vrata RS bistabilu, dobivamo "T" bistabil.

Ako nema ulaznog impulsa, stanje izlaza ostaje nepromjenjeno. Svaki dovedeni impuls mijenja stanje bistabila pa se ovaj bistabil koristi u brojačima.

MS BISTABIL

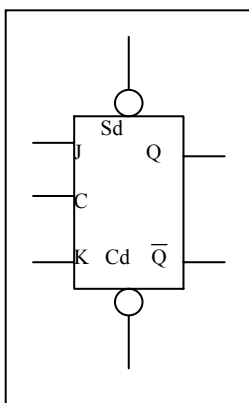

U radu JK bistabila, mogu se javiti teškoće jer se dijeljenje ulaza JK temelji na povratnim signalima sa izlaza, a stanje tih izlaza se želi mijenjati. Također, kod nekih izvedbi može doći do osciliranja. Utjecaj mogućih smetnji može se smanjiti pomoću tzv. bridom okidnih bistabila kod kojih se promjena stanja ulaza događa za vrlo kratko vrijeme dok na ulazu djeluje brid okidnog impulsa. Za ispravan i potpuno siguran rad danas se najviše koristi dvostruki upravljani MS bistabil koji se sastoji od glavnog i pomoćnog bistabila.

Zbog ulaznih sklopova 3 i 4 moći će se mijenjati stanje bistabila samo uz prisutnost impulsa ritma C_p (clock pulse) (takt impulsi).

Ako je $C_p=0$ izlazi NI sklopova su stalno na "1", pa glavni bistabil ne mijenja stanje. Impulsi C_p dovode se direktno na glavni bistabil preko inventora (sklop 9) na pomoćni bistabil. Zbog toga, kada je $C_p=0$ na pomoćnom bistabilu, zbog invertora je "1" pa postoji izravna veza između bistabila i da su jednakim stanjima. Npr. neka su oba bistabila u stanju "0", a da oba ulaza (J i K) u stanju "1". Nailaskom takt impulsa C_p , sklop 3 ima na ulazu sve tri "1", na izlazu daje "0" pa se glavni bistabil postavlja u stanje "1". Pomoćni bistabil ne mijenja stanje zbog invertora.. Završetkom C_p impulsa uspostavlja se veza između glavnog i pomoćnog bistabila. Sklop 7 daje dvije "1" na ulazu, na izlazu daje "0" što postavlja pomoćni bistabil u stanje "1". Ulazi $\bar{S}_d$ i $\bar{C}_d$ služe za asinkrono izvana postavljanje u stanje "1" ($\bar{S}_d$) i u stanje "0" (brisanje - $\bar{C}_d$).

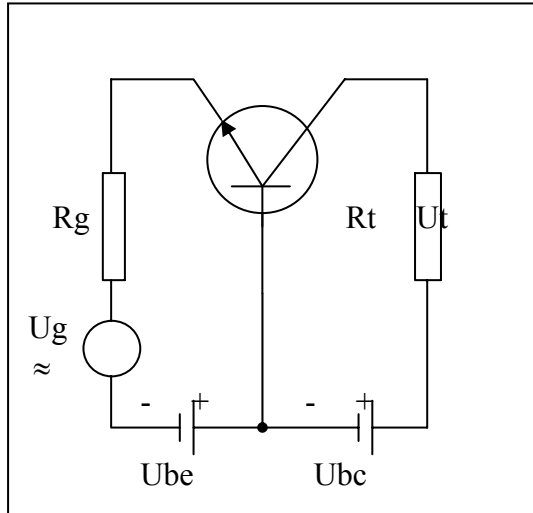
U normalnom stanju na S_d i C_d imamo logiku "1". Želimo li glavni bistabil postaviti u stanje "1" na " S_d " dovodimo "0", a ako želimo glavni bistabil postaviti u stanje "0", na " C_d " također dovodimo "0".

Simbol MSbistabila na ulazu C_p ima kružić. Time se naznačuje da će se na izlazima Q i $\bar{Q}$ MS bistabila pojaviti novo stanje tek kada impuls C_p ode na "0". Za vrijeme trajanja impulsa C_p ne smije se mijenjati stanje na ulazima J i K jer je tada stanje izlaza neoređeno.

TRANZISTORSKA POJAČALA

TRANZISTOR U SPOJU ZAJEDNIČKE BAZE

Karakteristika ovog spoja je veoma mali ulazni otpor (propusna polarizacija spoja emiter baza $10-50 \Omega$) i vrlo veliki izlazni otpor (inverzna polarizacija PN spoja kolektor baza $300 \text{ k}\Omega - 2 \text{ M}\Omega$). Zbog toga je ovaj spoj neprikladan za NF pojačala jer je teško postići prilagođenje izlaznog i ulaznog otpora između dva stupnja pojačanja.

Najpovoljnije je da je u ulaznom krugu unutrašnji otpor R_g generatora signala kojeg pojačavamo jednak ulaznom otporu tranzistora, a u izlaznom krugu izlazni otpor R_{BC} jednak opteretnom otporniku R_t . Tada imamo optimalno prilagođenje otpora i maksimalno pojačanje snage..

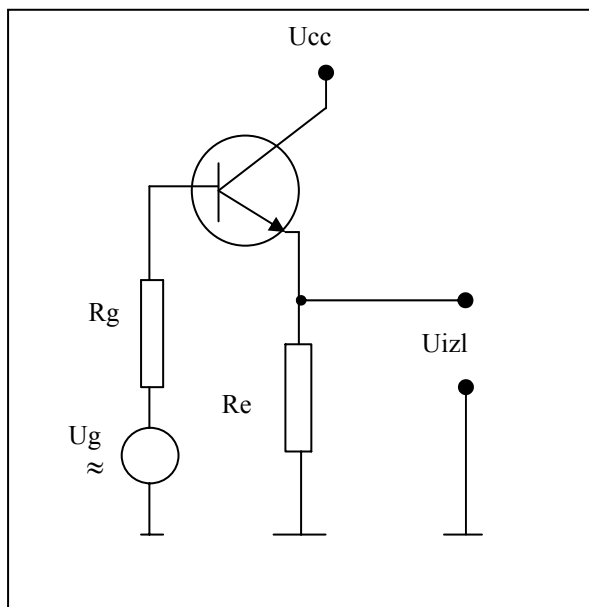
R_t može biti vrlo veliki, pa ovaj spoj daje veliko pojačanje napona. Pojačanje snage je nešto manje nego u spoju zajedničkog emitera, jer je strujno pojačanje manje od "1".

Ovaj temperaturno stabilan spoj (I_{CB0}) upotrebljava se u pojačalima VF signala jer ima naponsko pojačanje približno konstantno sve do vrlo visokih frekvencija i ta prednost je značajnija od lošeg prilagođenja otpora.

Na visoke frekvencije naročito nepovoljno djeluje kapacitet inverzno polariziranog PN spoja (C_{CB}). Kod spoja zajedničkog emitera C_{CB} povezuje ulazni i izlazni krug, pa struje viših frekvencija teku preko njega što je vrlo nepovoljno. Kod ovog spoja C_{CB} se nalazi paralelno izlazu gdje manje smeta.

Ulazni i izlazni signali su u fazi.

TRANZISTOR U SPOJU ZAJEDNIČKOG KOLEKTORA (EMITERSKO SLJEDILO)

$$A_i = \frac{1 + h_{fe}}{1 + h_{0e} \times R_e}$$

$$h_{0E} < 1$$

$$A_i \approx 1 + h_{fe}$$

Ovaj spoj se odlikuje jakom negativnom povratnom vezom što je i razlog da ima veliki ulazni otpor

$$R_{ul} = h_{ie} + A_i \times R_e.$$

Struja pojačanja A_i je malo veća nego u spoju zajedničkog emitera.

Naponsko pojačanje A_u je nešto manje od "1", jer ulazni napon mora

pokrenuti mali pad napona U_{BE} i izlazni napon U_{izl} .

$$A_u = 1 - \frac{h_{ie}}{R_{UL}} \quad R_{izl} = \frac{1}{h_{0e} + \frac{1 + h_{eE}}{h_{iE} + R_g}}$$

Izlazni otpor je vrlo mali (30-40 Ω)

Zbog velikog R_{ul} i malog R_{izl} ovaj spoj se koristi kao transformator impedancije jer visokoomski izlaz prethodnog stupnja može prilagoditi niskoomskom ulazu slijedećeg stupnja.

Pojačanje snage je nešto manje od spoja zajedničke baze i spoja zajedničkog emitera. Ulazni i izlazni signal je u fazi za razliku od spoja zajedničkog emitera gdje je izlazni napon u protufazi sa ulaznim, a gornja granična frekvencija je niska kao i kod spoja zajedničkog emitera.

VIŠE STUPNJEVA NF POJAČALA I NEKI POSEBNI SPOJEVI POJAČALA

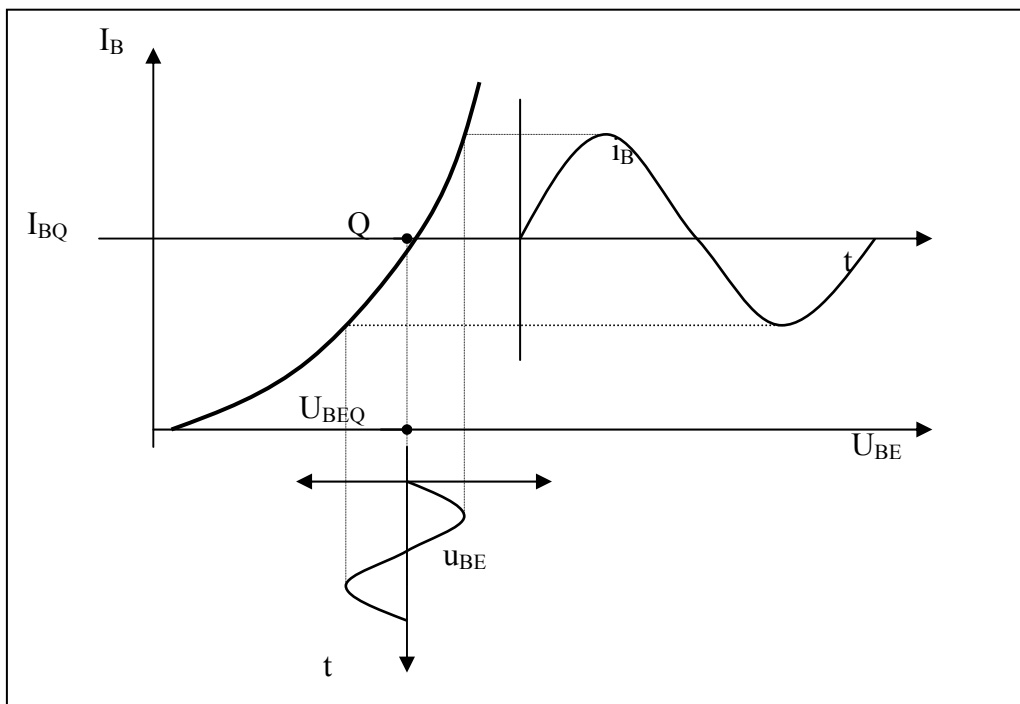
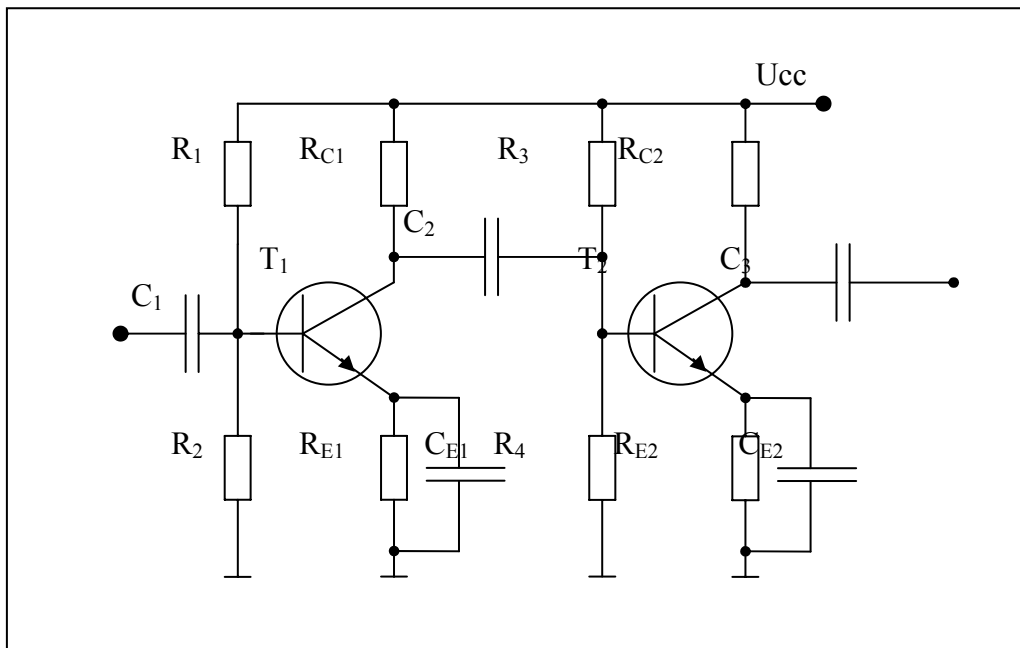
VEZE IZMEĐU STUPNJEVA

Postoje pojačala sa kapacitivnom vezom između stupnjeva (RC pojačala), transformatorskom vezom, induktivno-kapacitivnom vezom (LC pojačala) i direktno vezana pojačala (istosmjerna pojačala).

Kod transformatorske veze imamo idealno prilagođenje ulaznih i izlaznih otpora. Transformator ima i velike nedostatke (skupoća, veličina, težina, izobličenje signala, loša frekventna karakteristika) pa se uglavnom upotrebljava u predizlaznim i izlaznim stupnjevima gdje je prilagođenje otpora dosta bitno, a izobličenja se više ne pojačavaju.

Pojačalo sa LC mrežom se rijetko koristi jer je X_L ovisan o frekvenciji pa na različitim frekvencijama imamo različito pojačanje.

RC POJAČALO S DVA STUPNJA

Radna točka T_1 i T_2 određuje se i stabilizira djelateljima napona i emiserskim otpornicima. pojačani izmjenični signal sa kolektora T_1 dovodi se preko C_2 na bazu tranzistora T_2 . C_2 služi za galvanjsko odvajanje pojedinih stupnjeva, tj. da se spriječi utjecaj većeg kolektorskog istosmjernog napona prethodnog stupnja na bazu slijedećeg stupnja.

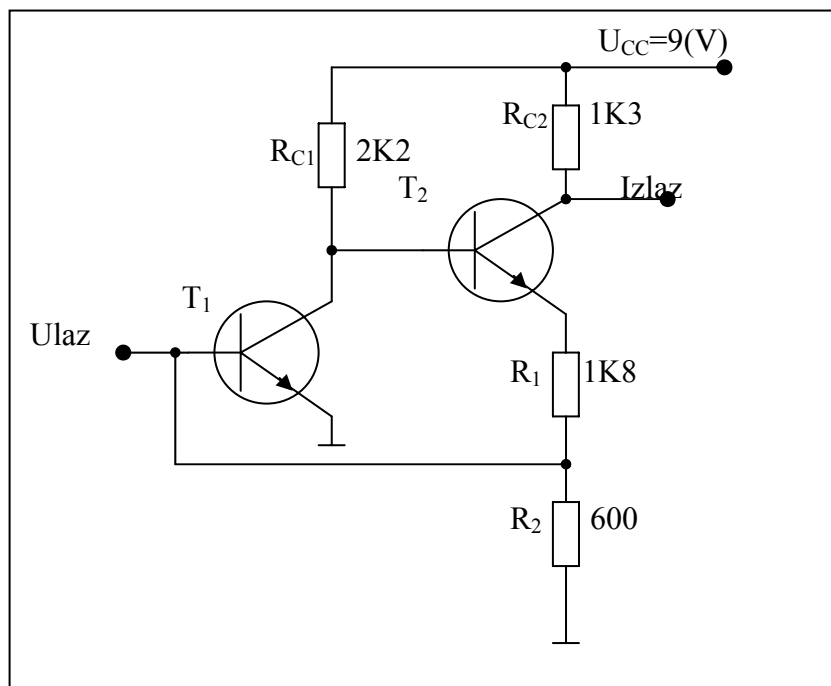
Zbog manjih izobličenja, potrebno je osigurati da istosmjerna struja baze I_{BEQ} u statičkoj radnoj točki Q bude veća od amplitude izmjenične komponente " i_B ".

Zbog različitih ulaznih i izlaznih otpora, nemamo idealno prilagođenje pa se gubitak snage kompenzira upotrebom više stupnjeva pojačanja. Ukupno pojačanje jednako je

produktu pojačanja pojedinih stupnjeva, a širina prenešenog frekventnog opsega manja je nego kod pojačala s jednim stupnjem.

ISTOSMJERNA POJAČALA

Primjer proračuna jednog istosmjernog pojačala.

Za direktno vezano pojačalo sa Si tranzistorima izvesti statičku analizu!

Zbog toga što Si tranzistori imaju relativno velike faktore strujnog pojačanja, struja baze se može zanemariti. Za napon U_{BE} uzesti ćemo iznos od 0,7 (V).

$$I_{E2} = \frac{U_{BE1}}{R_2} = \frac{0,7}{0,6} = 1,17 \text{ (mA)}$$

$$U_{BE2} = I_{E2} (R_1 + R_2) = 1,17 (0,6 + 1,8) = 1,17 \times 2,4 = 2,8 \text{ (V)}$$

$$U_{CE2} = ?$$

$$U_{C2} = U_{CC} - I_C R_{C2} = 9 - 1,17 \times 1,3 = 9 - 1,5 = 7,5 \text{ (V)}$$

$$U_{CE2} = U_{C2} - U_{E2} = 7,5 - 2,8 = 4,7 \text{ (V)}$$

$$U_{CE1} = U_{B2} = U_{E2} + U_{BE2} = 0,7 + 2,8 = 3,5 \text{ (V)}$$

$$I_{C1} = ?$$

$$I_{C1} = \frac{U_{CC} - U_{CE1}}{R_{C1}} = \frac{9 - 3,5}{2,2} = \frac{5,5}{2,2} = 2,5 \text{ (mA)}$$

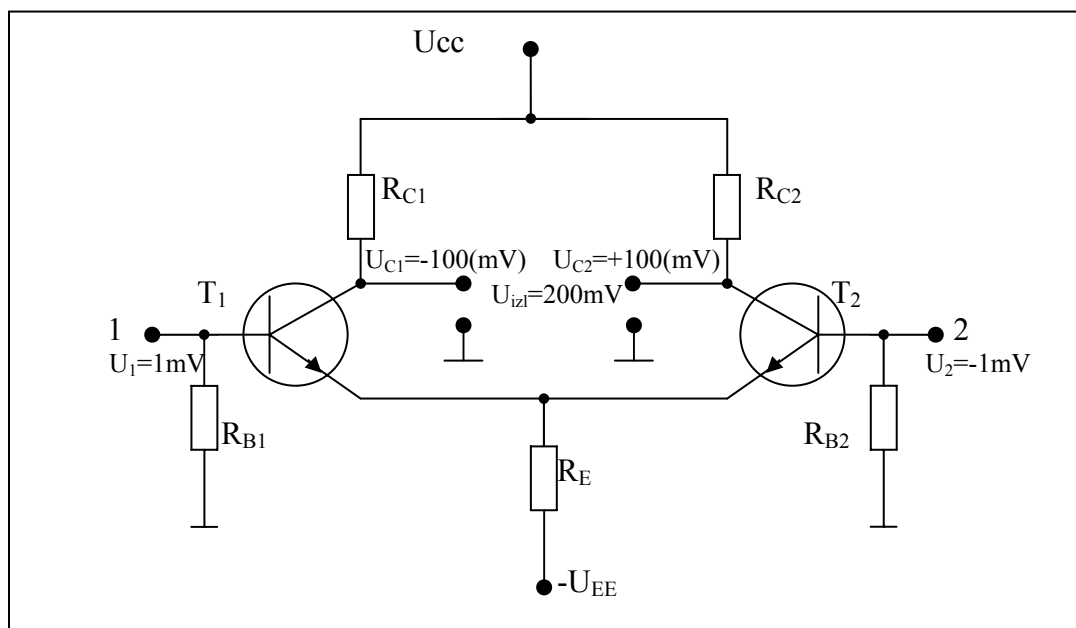
DIFERENCIJALNO POJAČALO

Da se izbjegnu problemi oko klizanja radne točke, kao istosmjerna pojačala najviše se koriste diferencijalna pojačala. Upotrebljavamo ih u ulaznim stupnjevima integriranih operacijskih pojačala za pojačanje signala, a mogu služiti i za dobivanje protufaznih signala (okretači faze). Ova direktno vezana pojačala pojačavaju razliku (diferenciju) a ne pojačavaju istofazne signale jednake amplitude.

Signali koji se pojačavaju dovode se na ulaze "1" i "2" (U_1 i U_2), a možemo ih uzimati simetrično između kolektora tranzistora (diferencijalni izlaz U_{izl}) ili asimetrično, između jednoga kolektora i mase (U_{C1} , U_{C2}).

Da bis klop mogao vršiti svoju funkciju, T_1 i T_2 te R_{C1} i R_{C2} moraju biti potpuno jednaki.

R_E je visokoomski otpornik koji služi kao izvor približno konstantne struje. R_{B1} i R_{B2} mogu biti unutrašnji otpori generatora signala kojeg pojačavamo.

Ako je $U_1 = 1$ (mV), a $U_2 = -1$ (mV) (protufazni signali fazno pomaknuti za 180°) i ako je $U_{IZL} = 200$ (mV), uz postojeću razliku signala od 2 mV, diferencijalno pojačanje je jednako 100. Na asimetričnim izlazima dobije se za pola manje pojačanje.

Zbog pozitivnije baze T_1 će voditi veću struju, a zbog niskoomskog R_E (zbroj emitorskih struja je približno konstantan) i negativnije baze, kroz T_2 će teći manja struja. U_{C1} će se smanjiti na -100 (mV), a U_{C2} povećati na $+100$ (mV). To znači da smo dobili i zakretanje faze.

Diferencijalno pojačalo možemo koristiti i ako jedan ulaz uzemljimo. Za $U_1 = 2$ (mV) i $U_2 = 0$, pojačanje će biti jednako kao i u prethodnom slučaju, jer pojačalo pojačava razliku signala.

Smetnje koje uzrokuju klizanje radne točke (promjena napona napajanja, inverznih struja, promjena temperature), T i R_c se izvode tako da su na istoj temperaturi i moraju biti simetrični. Ako zbog smetnje dođe do istofazne promjene, napon obiju faza će se promijeniti za jednak iznos pa će se promijeniti U_{C1} i U_{C2} , pa se U_{izl} neće promijeniti.

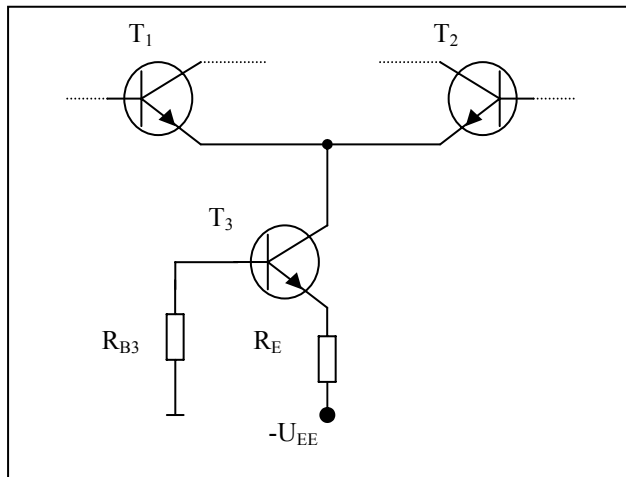
Faktor potiskivanja smetnje $F_p = \frac{A_d}{A_c}$ biti će veći uz veći R_E i simetričniji sklop.

A_d ...diferencijalno pojačanje razlike signala

A_c ...pojačanje istofaznih signala

F_p ...faktor potiskivanja smetnji

Veliki R_E znači i velik $(-U_{EE})$ što je nepraktično pa se koristi još jedan tranzistor (T_3) koji uz stalan potencijal baze predstavlja izvor konstantne struje.

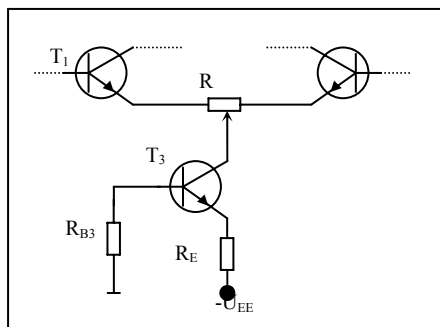
Uz konstantan I_E , I_c ostaje približno konstantan jer strujni izvor ima veliki unutrašnji otpor za izmjenični signal, a u statičkim uvjetima (radna točka Q), taj otpor je relativno mali.

Dok na ulazima nema signala, statički otpor R_{ST} je reda veličine $k\Omega$, a u dinamičkim prilikama R_{DIN} je reda veličine $M\Omega$.

$$R_{ST} = \frac{I_{CBQ}}{I_{CQ}} \quad R_{DIN} = \frac{\Delta U_{CB}}{\Delta I_C}$$

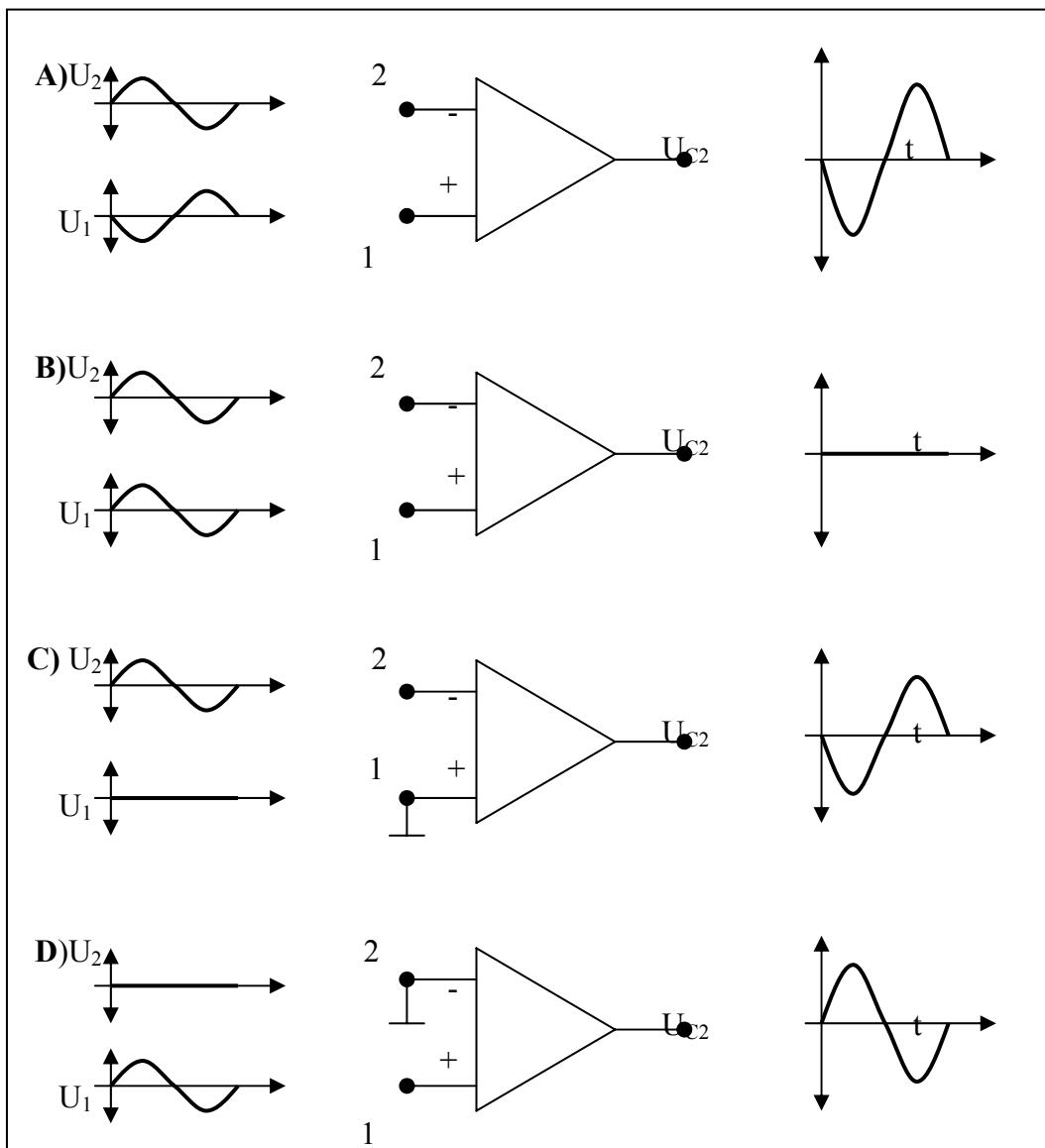
Ako tranzistori nisu jednakih karakteristika, što je obično slučaj u

praksi, simetriranje sklopa se izvodi ubacivanjem potenciometra R malog otpora kojim se na jednaki iznos podešavaju emitterske struje.

Vrijednost R ne smije biti velika jer smanjuje pojačanje. Da se nebi mijenjale struje, u praksi se simetriranje vrši tako da se mjeri napon na diferencijalnom izlazu, koji mora biti jednak nuli ako su ulazi kratko spojeni na masu.

VALNI OBLICI SIGNALA

U "A" slučaju protufazni signali na asimetričnom izlazu U_{C2} su pojačani.

U slučaju "B" istofazni signali su znatni prigušeni.

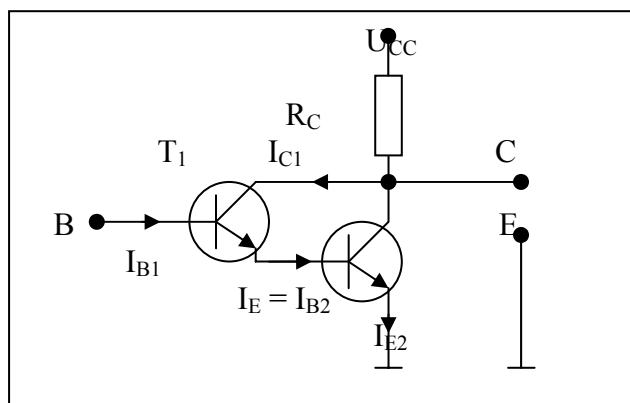
Prema "C" slučaju, dobiva se pojačan signal u protufazi sa ulaznim. Za taj izlaz, ulaz "2" se naziva invertirajući i označava se sa minus (-).

U "D" slučaju, na izlazu U_{C2} dobiva se pojačan signal u fazi sa ulaznim, pa se taj ulaz za isti izlaz naziva neinvertirajući i označava se sa plus (+).

DARLINGTONOV SPOJ (kompaundni spoj)

Kada je potrebno ostvariti veliko strujno pojačanje i veliki ulazni otpor, kristimo 2 ili 3 direktno vezana tranzistora u darlington spoju koji se izrađuje i u integriranoj tehnici, na jednoj poluvodičkoj pločici.

Spoj zajedničkog emitera:

$$\beta_2 = \frac{I_{c2}}{I_{b2}} = \frac{I_{c2}}{I_{b1} + I_{c1}}$$

$$I_{c2} = \beta_2 (I_{b1} + I_{c1})$$

$$\beta_{uk} = \frac{I_{c1} + I_{c2}}{I_{b1}}$$

$$\beta_{uk} = \frac{I_{c1} + \beta_2 * I_{b1} + \beta_2 * I_{c1}}{I_{b1}}$$

$$\beta_{UK} = \beta_1 * \beta_2$$

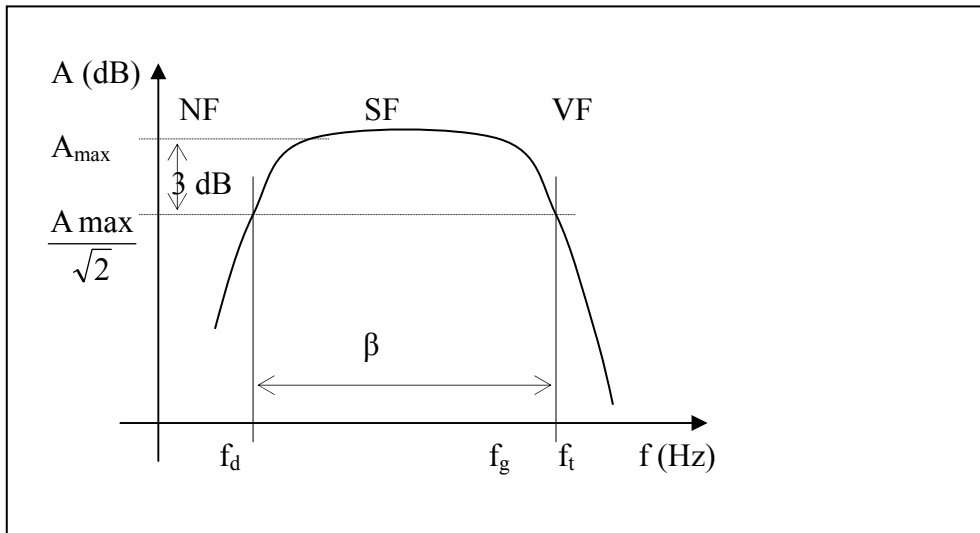
Ovim spojem postigli smo strujno pojačanje dvaju stupnjeva a da nismo utrošili nikakav dodatni materijal

Osim u pojačalima, Darlington spoj koristimo kada je potrebno dobiti velike struje (stabilizirani ispravljači) pomoću snažnih tranzistora. Ti tranzistori zahtijevaju veliku struju baze koju daje prvi tranzistor manje snage.

FREKVENCIJSKA KARAKTERISTIKA POJAČALA U SPOJU ZAJEDNIČKOG EMITERA

Pojačanje pojačala slabi na niskim i visokim frekvencijama. Kod niskih frekvencija, pojačanje je manje zbog veznih i emitorskih kondenzatora. Da bi kondenzator na niskoj frekvenciji imao mali otpor za izmjenični signal koji pojačavamo, treba imati vrlo veliki kapacitet što je nepraktično (dimenzije, neekonomično) jer se to frekventno područje u praksi rijetko koristi.

Zbog toga se kod niskih, kao i kod visokih frekvencija, dozvoljava izvjesni pad pojačanja. Na visokim frekvencijama, pojačanje slabi zbog parazitnih kapaciteta i tzv Müllerovog efekta.

Na srednjim frekv. pojačanje je konstantno, a smanjenje pojačanja za $\sqrt{2}$ ili za 3 dB definira donju i donju graničnu frekvenciju (f_d i f_g). Nakon toga, pojačanje pada za 6 dB po oktavi i tu se pojačala ne upotrebljavaju. Frekvencijsko područje β , gdje je pojačanje zadovoljavajuće, određena je razlikom između f_g i f_d .

Frekvencija na kojoj strujno pojačanje padne za "1", naziva se tranzitna frekvencija (f_t).

Odnos napona ili struja ($U_2 : U_1$)	Broj dB
1 : 1	0
$\sqrt{2} : 1$	3
2 : 1	6
4 : 1	12
10 : 1	20
100 : 1	40
1000 : 1	60
1 : 10	-20
1 : 100	-40

Ako se frekvencije odnose 1:2, tada je prva frekvencija za jednu oktavu niža od druge.

Primjer:

100 (Hz), 200 (Hz), 400 (Hz). Razmak između susjednih frekvencija iznosi 1 oktavu.

POJAČALA SNAGE

Kod do sada obrađenih pojačala, iznos pojačanja nije bio naročito bitan. Najbitnije je bilo da pojačani signal sadrži što manje izobličenja.

Osnovni zadatak pojačala snage je da daje što veću snagu i imaju što veći stupanj djelovanja uz određeno dozvoljeno izobličenje signala.

Prilagođenje između stupnjeva je ovdje bitno pa se koriste vezni transformatori ili se stupnjevi direktno vežu. Zbog dobivanja što veće snage, radna točka se nalazi u blizini hiperbole P_{max} , pa treba voditi računa da se zbog termičke nestabilnosti hiperbola trajno ne prijeđe.

Najviše se koristi spoj zajedničkog emitera jer daje najveće pojačanje snage, a izobličenja kompenziramo povratnom vezom.

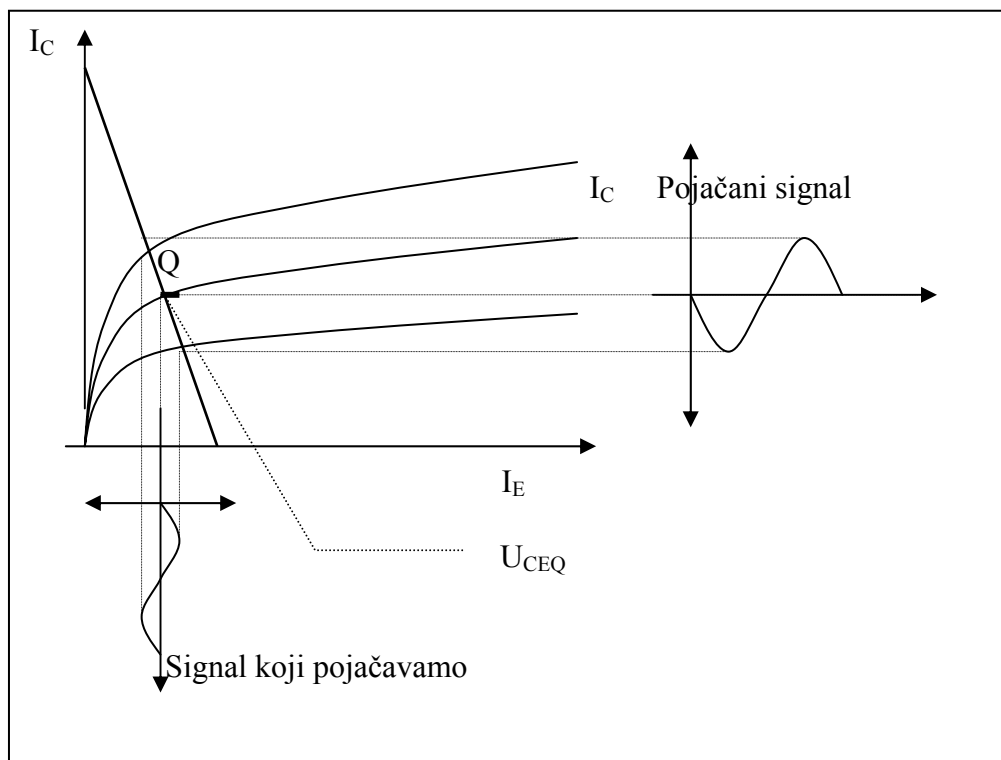
Spoj sa zajedničkom bazom ima manja izobličenja, bolju frekventnu karakteristiku i manje pojačanje snage.

Spoj sa zajedničkim kolektorom se koristi za prilagođenje otpora i omogućava izostavljanje veznih transformatora.

Pojačala mogu raditi u klasama A, AB, B, a pojačala visoke frekvencije rade u klasi C.

A - KLASA

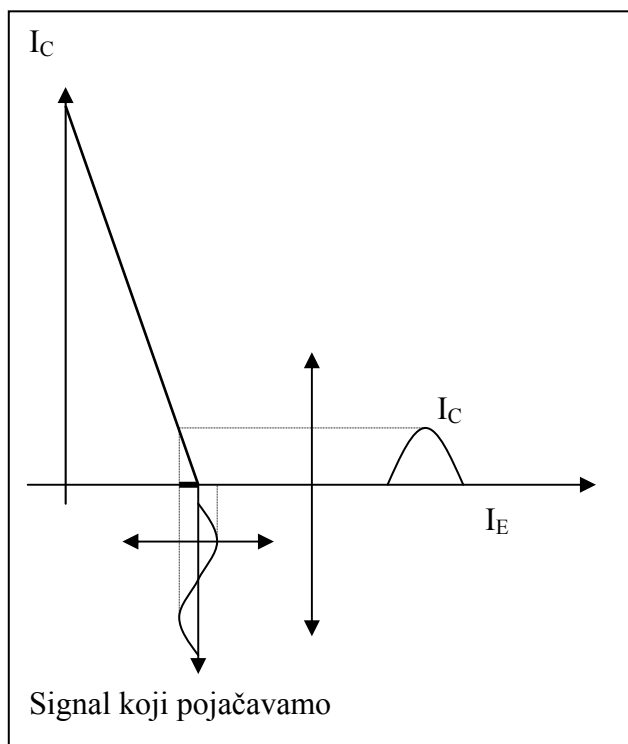
Statička radna točka se nalazi u sredini radnog pravca. I_C teče za vrijeme cijele periode bez obzira na prisutnost signala kojeg pojačavamo, što je neekonomično. Zbog toga ova klasa je pogodna za prijenosne uređaje, a zbog malih izobličenja, najčešće se upotrebljava u predpojačalima.

AB – KLASA

Radna točka se nalazi između radnih točki klasa A i B., bliže radnoj točki B klase. I_C teče za vrijeme koje je duže od jedne poluperiode, a kraće od vremena cijele periode. Zbog malih izobličenja u odnosu na klasu B, često se upotrebljava.

B – KLASA

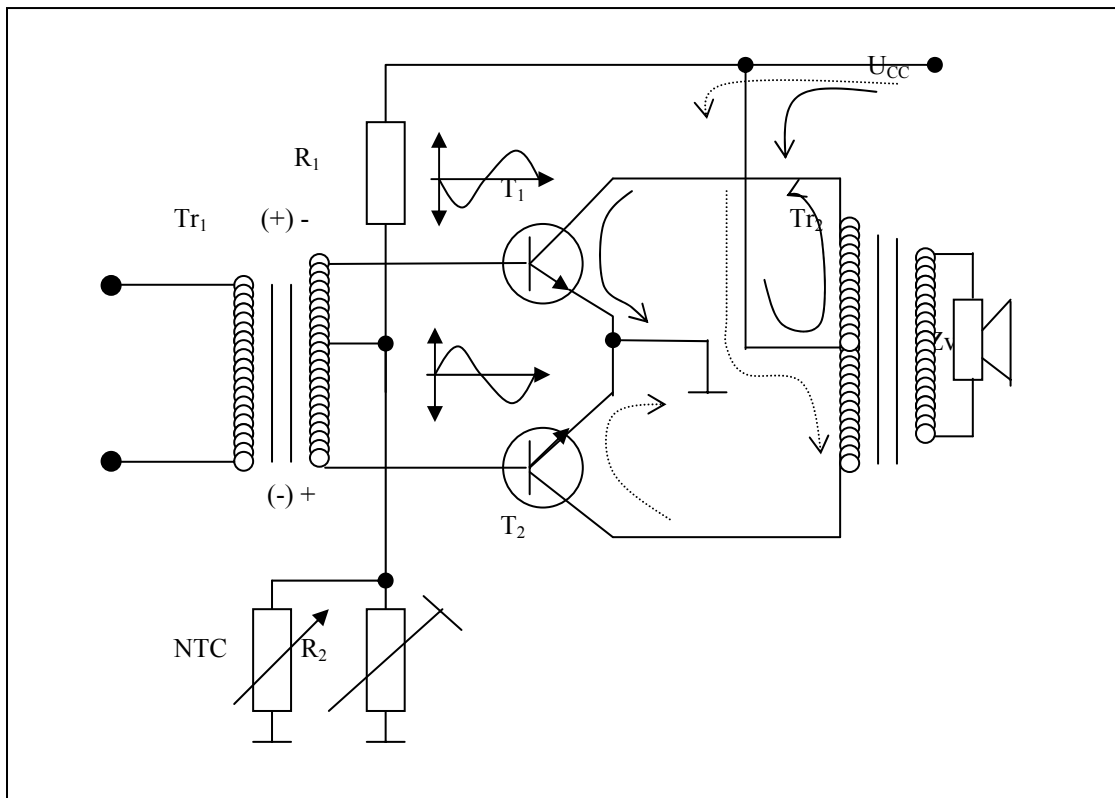

Struja teče samo za vrijeme jedne poluperiode, pa su pojačala ove klase ekonomična. Za pojačanje kompletnog signala potrebna su nam dva tranzistorska stupnja, jedan za jednu a drugi stupanj za drugu poluperiodu signala koji želimo pojačati.

C – KLASA

Radna točka se nalazi u području zakočenja, desno od radne točke klase B, pa kroz tranzistor teče struja samo za vrijeme vrha jedne poluperiode. Zbog ovog je stupanj djelovanja vrlo velik. Ova klasa se koristi u pojačalima većih snaga predajnika, a kod pojačala niske frekvencije praktički nema značenja.

PROTUTAKTNO POJAČALO SNAGE KLASE "B" SA TRANSFORMATORIMA

Da bismo pojačali obje poluperiode signala, koristimo simetričnu vezu dva tranzistora koji rade protutaktno i izmjenično. Ulazni transformator "Tr1", osim prilagođenja otpora i galvanskog odvajanja stupnjeva, daje bazama tranzistora protufazne napone jednake amplitude.

Tranzistori su odabrani tako da imaju jednake karakteristike i termički su vezani. R_1 i R_2 čine djelitelj napona baza, a NTC otpornik stabilizira radnu točku smanjenjem prednapona baza pri višim temperaturama. "Tr2" prilagođava otpor zvučnika na izlazni otpor pojačala i onemogućava prolaz istosmjerne komponente kroz zvučnik.

Za vrijeme jedne poluperiode, kada je gornje stezaljka sekundara transformatora Tr1, pozitivnija od donje, radi T_1 , a T_2 je u zakočenju negativnim naponom na bazi. Za vrijeme slijedeće poluperiode, situacija je obrnuta.

ANALIZA POJAČALA

U praksi se analiza pojačala obično vrši uz određenja zanemarivanja, što ju bitno pojednostavnjuje. Pretpostavlja se da je transformator idealan, sa zanemarivim otporom zavoja, bez gubitaka usljed vrtložnih struja. Zbog toga je statički radni

pravac okomit.

$$\operatorname{tg} \beta = \frac{1}{R_{\text{zavoja}}} = \frac{1}{0} \rightarrow \infty, \operatorname{tg} (+\infty) = 90^{\circ}$$

Dinamički radni pravac, koji vrijedi za dinamičke radne uvjete, kada je signal prisutan, crta se pod kutem : $\operatorname{tg} \alpha = \frac{1}{R_c}$ je preslikan otpor zvučnika u kolektorski krug. Ako je omjer

transformacije $n = N_1 : N_2$, tada je:

$$R_c = \left(\frac{N_1}{N_2}\right)^2 \times R_{zv} = \frac{n^2}{4} \times R_{zv}$$

Maksimalna korisna snaga $P_K = U_{ce} \cdot I_c = \frac{U_{ce \max}}{\sqrt{2}} \times \frac{I_{c \max}}{\sqrt{2}} = \frac{U_{ce \max} \times I_{c \max}}{2}$

$$P_K = \frac{U_{cc} \times \frac{U_{cc}}{R_c}}{2} = \frac{U_{cc}^2}{2R_c}, \quad U_{ce \max} = U_{cc}$$

$$I_{c \max} = \frac{U_{cc}}{R_c}$$

Da bismo izračunali stupanj djelovanja pojačala “ η ” potrebno je izračunati i uloženu snagu koju daje izvor U_{cc} . Pošto u B klasi nema stalne istosmjerne komponente kolektorske struje, koristi se srednja vrijednost izmjenične kolektorske struje $I_{c \text{ sr}}$ koja pri maksimalnoj pobudi iznosi $I_{c \text{ sr}} = \frac{I_{c \max}}{2\pi}$. Ukupna uložena maksimalna snaga P_{cc} za oba tranzistora

iznosi

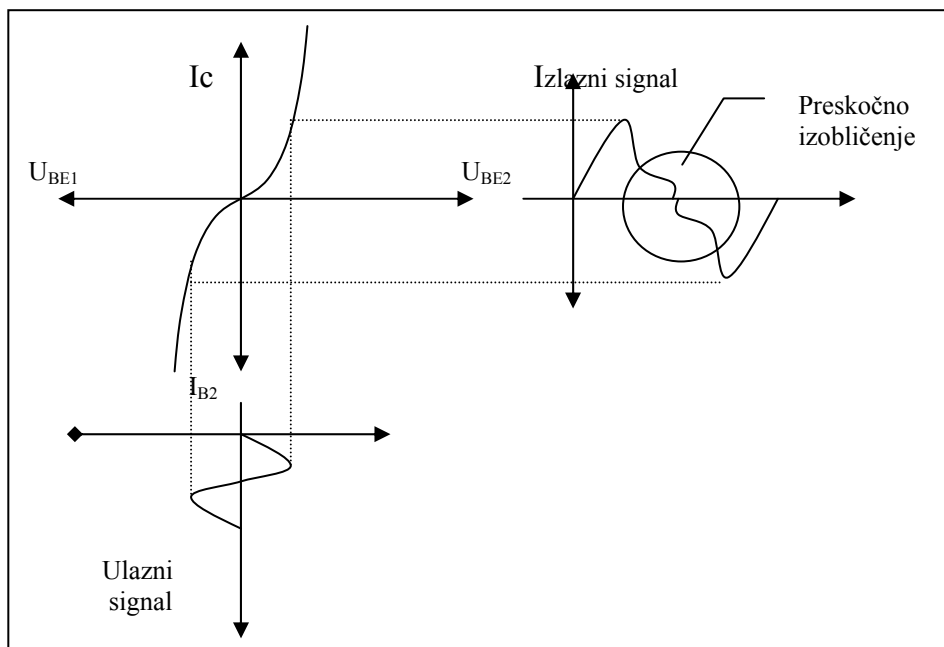
$$P_{cc} = \frac{P_r}{P_{cc}} = \frac{\frac{U_{cc}^2}{2R_c}}{2U_{cc} \times \frac{I_{c \max}}{\pi}} = \frac{U_{cc} \times \pi}{4R_c \times I_{c \max}} =$$

$$\frac{U_{cc} \times \pi}{4U_{cc}} = \frac{\pi}{4} = 0,785$$

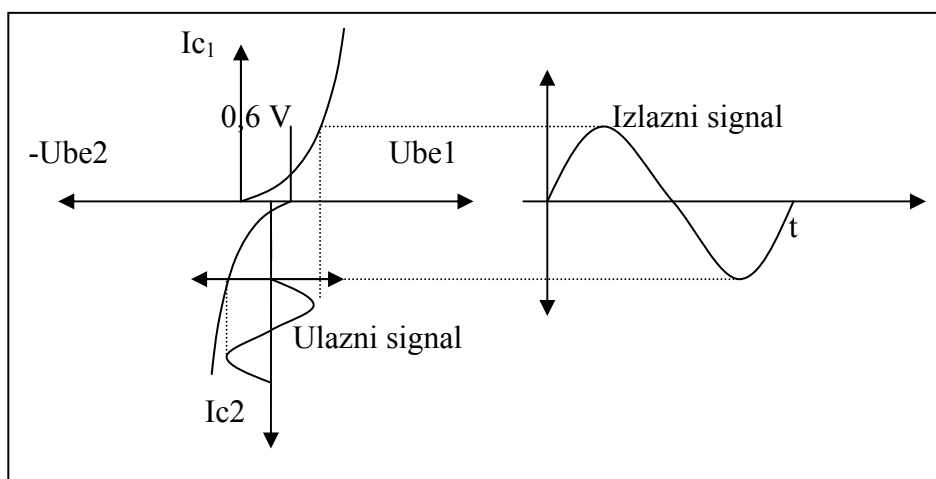
Maksimalna teorijska vrijednost “ η ” iznosi 78,5%, a u praksi obično ne prelazi vrijednost 65-70%.

IZOBLIČENJA POJAČALA KLASE B

Zbog nelinearnosti ulaznih i prijenosnih karakteristika koje su naročito izražene pri malim naponima baze, ulazni sinusni signal na izlazu je izobličen..

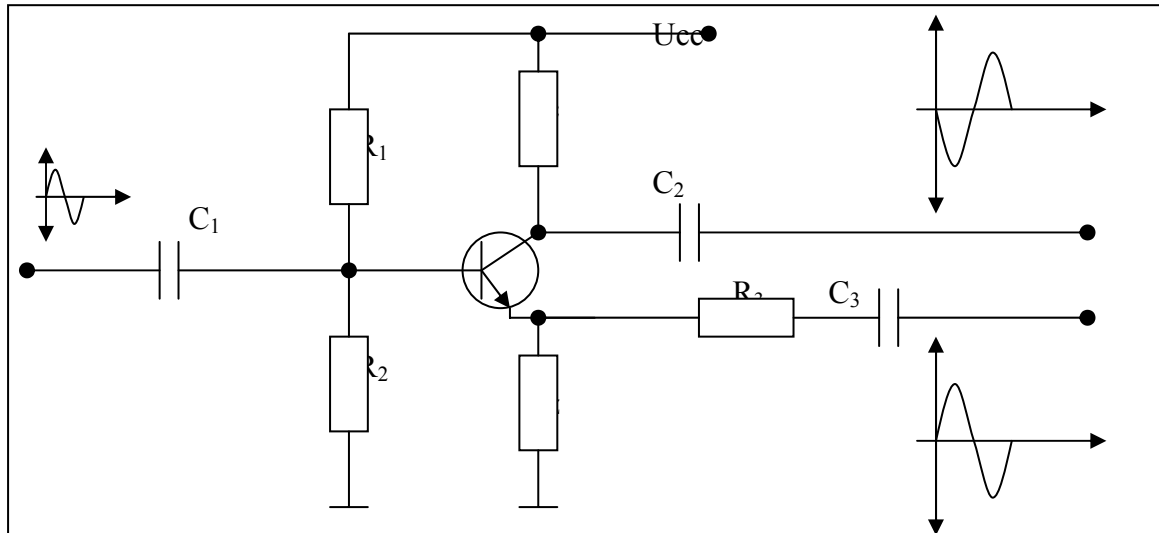
Da bi se izbjegla preskočna izobličenja, radnu točku se iz klase "B" pomiče u klasu "AB", malim prednaponom baze oko 0,2 (V) za Ge i oko 0,6 (V) za Si tranzistor. i to promjenama vrijednosti otpora R_2 .

Prednaponom baze, karakteristike leineariziramo, nos istovremeno se smanjuje stupanj djelovanja η . Bez obzira na to, ova klasa se dosta koristi jer nam bitnije smanjuje izobličenja.

OKRETAČ FAZE

Zbog već poznatih razloga, izbjegava se uporaba transformatora za dobivanje protufaznih izmjeničnih napona. Umjesto "Tr1", može se koristiti okretač faze sa tranzistoro.

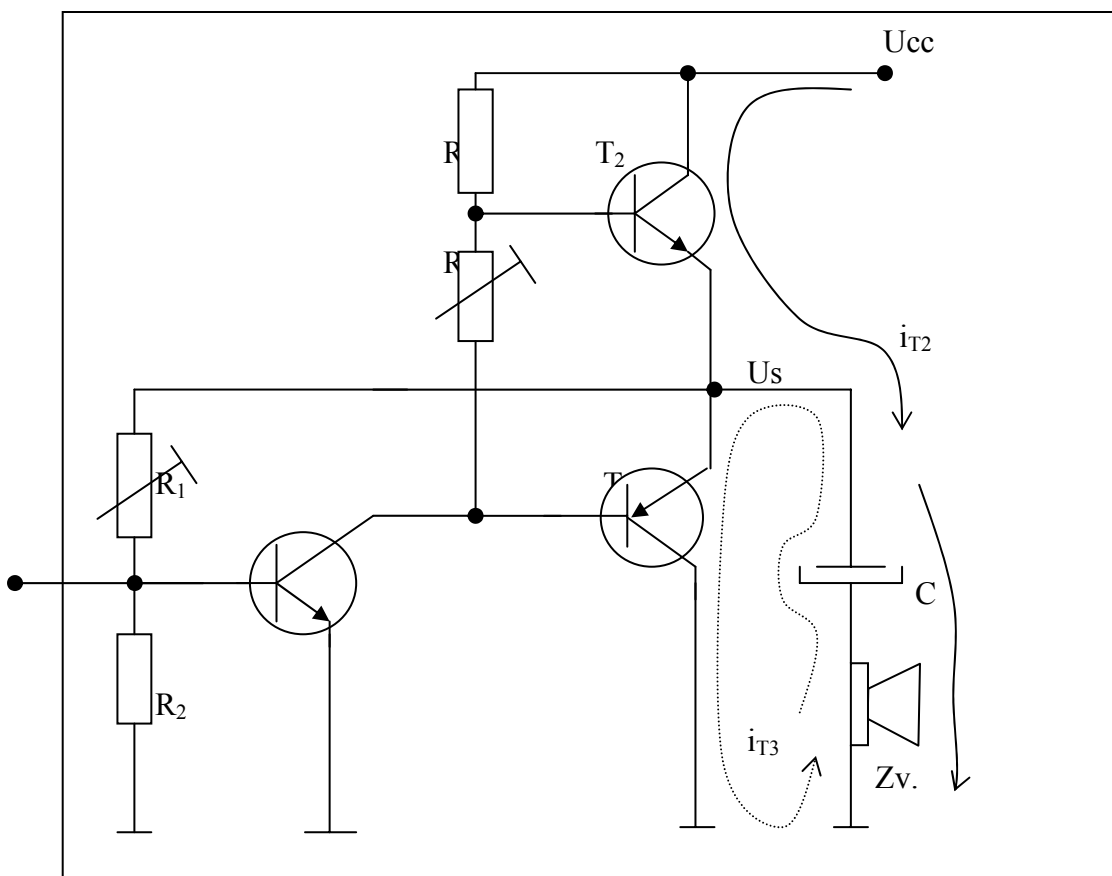

Tranzistor sa izlazom na emiter, ponaša se kao, spoj zajedničkog kolektora koji ima mali izlazni otpor. Da bismo izjednačili izlazne otpore, radi simetrije, spaja se otpornik R_3 .

Ukoliko izlazni stupanj traži veću pobudnu struju, koristimo okretač faze sa dva tranzistora (darlington spoj tranzistora).

PROTUTAKTNO POJAČALO S KOMPONENTARNIM TRANZISTORIMA

Komplementarne tranzistore čine dva tranzistora PNP i NPN tipa, sa što obočnijim karakteristikama. Zbog toga što su različitog tipa, nije nampotreban ulazni transformator ili okretač faze.

T1 radi u klasi "A" i čini pobudni stupanj (driver), čiji je zadatak osiguranje dovoljne snage za pobuđivanje izlaznih tranzistora. Kada na bazama tranzistora T2 i T3 imamo pozitivne poluperiode signala kojeg pojačavamo, radiće T2. Struja " i_{T2} " koja će nabiti kapacitet "C" (par stotina do par tisuća mikrofarada). Iduću poluperiodu T2 ne vodi, a T3 vodi struju " i_{T3} " kojom puni kapacitet "C". Napon točke U_s treba iznositi polovinu napona U_{cc} , što podešavamo pomoću "R1".

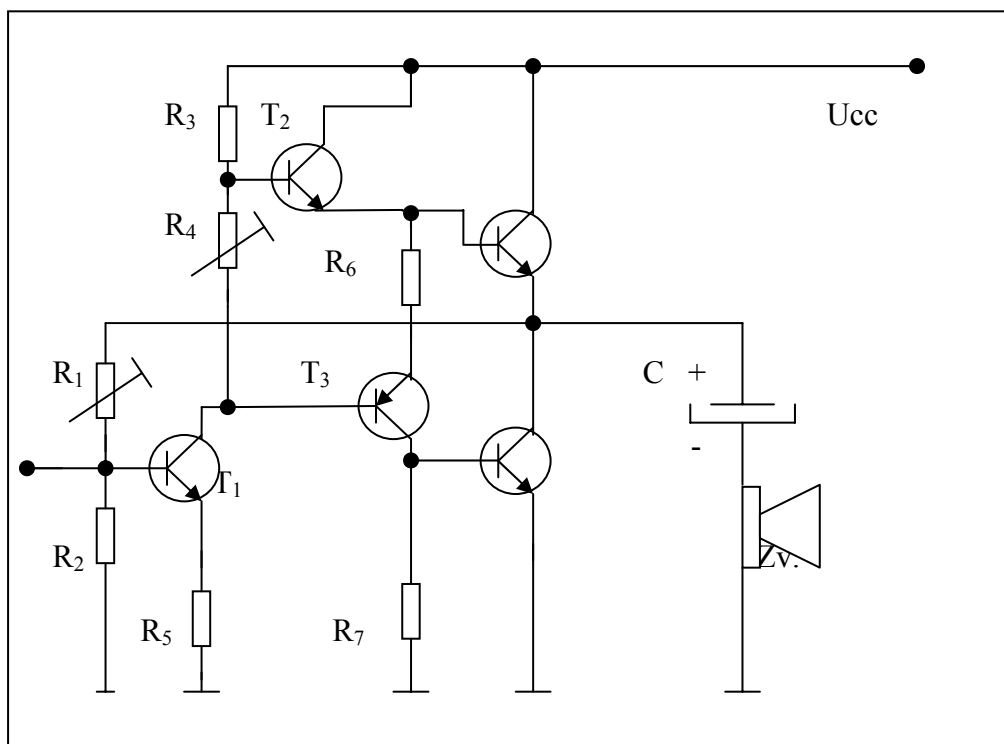
Podešavanje struje mirovanja vrši se trimmer potencijetrom R1 i R4.

T2 i T3 rade u spoju uzemljenog kolektora koji ima malo izlazni otpor. Zbog tog je moguće niskoomski zvučnik direktno spojiti bez izlaznog transformatora.

Nedostatak ovog spoja je što je potreban veliki ulazni napon, jer je naponsko pojačanje spoja manje od "1". Spoj zajedničkog emitera daje veće pojačanje, ali bi zbog velikog izlaznog otpora trebali koristiti izlazni transformator.

PROTUTAKTNO POJAČALO SNAGE SA KVAZIKOMPLEMENTARNIM TRANZISTORIMA

Zbog tog što su snažni komplementarni tranzistori skupi i teško se nabavljaju, zamjenjuju se jeftinijim snažnim tranzistorima koji se pobuđuju komplementarnim tranzistorima manje snage.

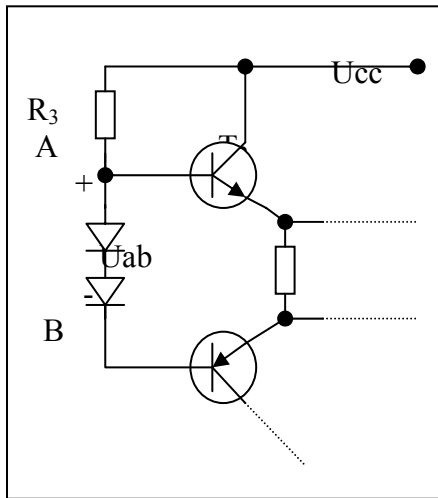
Nakon T_1 koji čini drajverski stupanj, slijedi komplementarni tranzistorski par T_2 i T_3 , koji ima ulogu okretača faze i koje pogoni snažne izlazne komplementarne tranzistore T_4 i T_5 .

Za ovaj spoj uglavnom slijedi sve ono što je rečeno za komplementarni spoj.

STABILIZACIJA STRUJE MIROVANJA U KLASI AB

Zbog smanjenja izobličenja, izlazni stupanj obično radi u klasi AB sa malom strujom mirovanja, koja određuje radnu točku. Promjenom temperature i napona napajanja, mijenja se i struja, što nije povoljno, pa se zato struja mirovanja stabilizira. Najjednostavnije se to izvodi tako da se umjesto trimera potencijometra R4 sa prethodne sheme, spoji jedna ili više dioda u seriju. Obično se stavlja onoliko dioda koliko ima PN spojeva između baze i emitera tranzistora ima od točaka A do B (pogledaj slijedeću sliku).

Za Si tranzistore upotrebljavamo Si diode. Podešavanje struje mirovanja vrši se mijenjanjem prednapona U_{ab} na bazama tranzistora, izborom kolektorske struje tranzistora T1 i odgovarajućih dioda. Porastom temperature mijenja se otpor propusno polariziranih

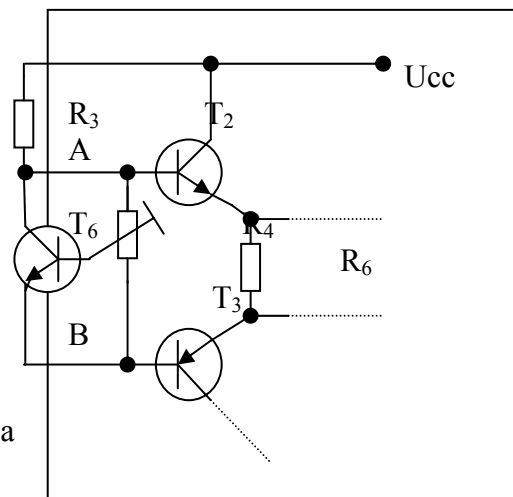
dioda koje trebaju biti temperaturno vezane sa izlaznim tranzistorima. Smanjenjem napona (NTC) smanjuje se i napon U_{ab} , pa se i struja mirovanja smanjuje.

Upraksi ovaj način daje dobre rezultate za manje promjene temperature. Bolji rezultati se postižu ako se između točaka A i B veže NTC otpornik koji se termički veže sa izlaznim tranzistorima te se povećanjem temperature smanjuje U_{ab} .

Nedostaci izvedbe sa NTC otpornikom je ta što se ne kompenzira promjena struje mirovanja nastale promjenama napona napajanja. Najbolji rezultati se postižu upotrebom termistora.

Ako su T2, T3 i T6 termički vezani i sčinjeni od istog materijala, povećanjem temperature, povećat će se i struja mirovanja, ali isto tako i kolektorska struja T6. To će izazvati smanjenje napona U_{ab} pa će se smanjiti i struja mirovanja

Smanjenjem napona napajanja U_{cc} smanjuje se struja mirovanja, jer se smanjuje napon U_{ab} , a zbog toga se smanjuje i napon baze T6. To izaziva smanjenje kolektorske struje T6, napon U_{ab} se povećava a zbog toga se povećava i struja mirovanja.

IZOBLIČRNJA POJAČALA

Izobličenja pojačala dijele se na linearna i nelinearna. Nelinearna karakteristika tranzistora, otpornika, dioda, itd..uzrok su nelinearnih (harmoničkih) izobličenja. Nelinearno pojačan signal, pored osnovnog vala iste frekvencije sadrži i niz nadvalova (harmonika), dvostruke, trostruke itd frekvencije, čija se amplituda porastom frekvencije smanjuje. U praksi, najveći utjecaj imaju drugi i treći harmonik, a ostale obično zanemarujemo. Francuski matematičar Furijer, prvi je objasnio da se svaki periodički signal može sastaviti od niza sinusnih signala odgovarajuće frekvencije i amplitude.

Mjerilo izobličenja pojačala, naziva se faktor izobličenja ili klir faktor.

$$k = \frac{\sqrt{I_{2m}^2 + I_{3m}^2 + I_{4m}^2 + \dots}}{\sqrt{I_{1m}^2 + I_{2m}^2 + I_{3m}^2 + \dots}} \times 100\%$$

I_{1m} ... osnovni val (prvi harmonik)

I_{2m} ... drugi harmonik (prvi nadval)

I_{3m} ... treći harmonik

Maksimalno dopušteni klir faktor koji se tolerira u praksi kod nekvalitetnih pojačala iznosi 5% (10%), a zvuk takvog pojačala djeluje jako neprirodno. Klir faktore obično definira za određenu snagu (10 W – 0.01%).

Linearna izobličenja (amplitudna) nastaju kao posljedica nejednakog pojačanja signala pri višim i nižim frekvencijama. U linearna izobličenja spadaju i frekventna izobličenja koje se očituje u stvaranju faznih pomaka među signalima.. Ovoj vrsti izobličenja ne pridodaje se poseban značaj, jer ljudsko uho nije naročito osjetljivo na fazna izobličenja koje se očituje kao blaga promjena boje tona.

POVRATNA VEZA (REAKCIJA)

Vraćanje dijela izlaznog signala na ulaz pojačala, nazivamo povratna veza. Ako je signal povratne veze u protufazi sa ulaznim signalom imamo negativnu (degenerativnu) povratnu vezu koja smanjuje pojačanje a može dovesti i do osciliranja pojačala.

NEGATIVNA POVRATNA VEZA

Negativna povratna veza utječe na slijedeće osobine pojačala:

- a) Smanjenje pojačanja pojačala (u protufazi je sa ulaznim signalom).
- b) Smanjivanje nelinearnih izobličenja pojačala. Može se dokazati ako se ova izobličenja smanjuju u istom omjeru kao i pojačanje pojačala.
- c) Nema utjecaja na smetnje koje nastaju u prvom stupnju pojačala (šumovi u otpornicima i aktivnim elementima. Smanjuje smetnje koje nastaju bliže izlazu pojačala (obično zbog nedovoljnog filtriranja napona brujanja).
- d) Proširuje frekventnu karakteristiku pojačala i u manjoj mjeri smanjuje utjecaj promjene parametara tranzistora.

POZITIVNA POVRATNA VEZA

OSCILATORI

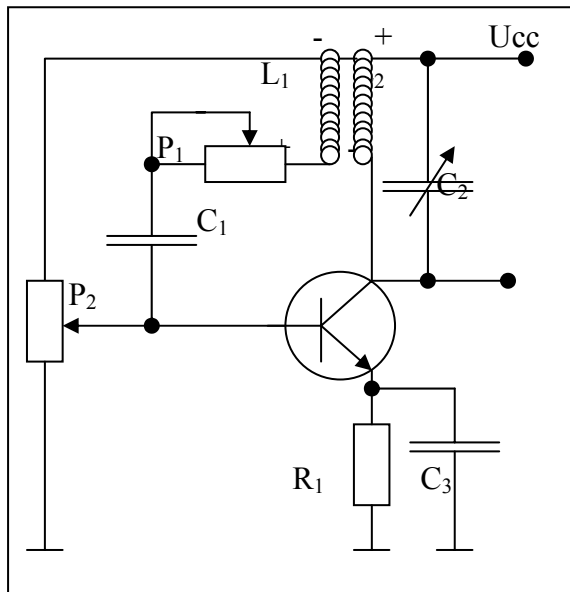
Oscilator je sklop koji pomoću aktivnog elektroničkog elementa stvara i održava neprigušene električne titraje (oscilacije). Oscilatore općenito djelimo na harmoničke (prosto periodičke) i na relaksacijske.

Harmonički, pored aktivnih sadrže i pasivne elemente (L, C), čiji je zadatak pohranjivanje energije. Kod harmoničkih oscilatora, tranzistor ima ulogu pojačala, a svaki oblik oscilacija je sinusni.

Kod relaksacijskih (astabil), tranzistor ima ulogu sklopke, a svaki oblik može biti pravokutan, pilasti, itd...

MAISSNER-OV OSCILATOR

Rezonantna frekvencija paralelnog titrajnog kruga koji čine L_2 i C_2 određuje se po

$$\text{Thompsonovoj formuli: } f_0 = \frac{1}{2\pi\sqrt{L_2 \times C_2}}.$$

Priključenjem napona napajanja nabiti će se kondenzator C_2 i titrajni krug će se početi prigušeno titrati. Zbog induktivne veze, ti titraji će inducirati u zavojnici L_1 koja preko P_1 i C_1 pobuđuju bazu tranzistora.

Da bismo dobili pozitivnu reakciju i oscilacije, mora povratni signal biti dovoljno velike

amplitude i u odnosu na izlazni signal fazno pomaknut za 180%, jer spoj zajedničkog emitera zakreće fazu za 180%. fazni pomak se postiže tako da se L_1 mota suprotnim smijerom u odnosu na L_2 . Tranzistorom će ti prigušeni titraji biti pojačani, zbog toga će još jače zatitrati titrajni krug. Uz dovoljno jaku induktivnu vezu među zavojnicama, dobiti ćemo neprigušene oscilacije. Rezonantna frekvencija titrajnog kruga ugađa se pomoću P_1 , a radna točka pomoću P_2 . oscilatori ovog tipa rade dobro samo do kratkovalnog frekventnog područja (3 – 30 MHz). Na višim frekvencijama ovim spojem je teže postići odgovarajući fazni pomak i stabilnost frekvencije, pa se zato tada koriste oscilatori drugog tipa.

- Vrste oscilatora:
- Hartly-je oscilator
  - Colpitz-ov oscilator
  - Klapov oscilator
  - RC oscilator
  - Franklinov oscilator
  - Seiler-ov oscilator

OSCILATORI UPRAVLJANI KRISTALOM

Ako dvije strane prikladno rezane ploče kristala kvarca ili turmalina, izvrgnemo pritisku, dobiti ćemo između drugih dvaju strana, napon. Tu pojavu nazivamo piezoelektrični efekt. Obrnut efekt, tj. elektrostrikciju, dobivamo ako na odgovarajuće ploče kristala narinemo napon. Kristal će početi titrati, a ako se frekvencija tog narinutog napona podudara sa prirodnom rezonantnom frekvencijom kristala, doći će do rezonancije, tj. puno većih amplituda nekih titraja. Ti titraji će se pojaviti kao električki titraji na izvodima kristala.

Možemo reći da se kristal ponaša kao električni titrajni krug sa veoma malim prigušenjem. Frekvencija osciliranja može se izračunati relacijom:

$$f_0 = \frac{1}{2 \times d} \sqrt{\frac{E}{\gamma}} \text{ (Hz)}$$

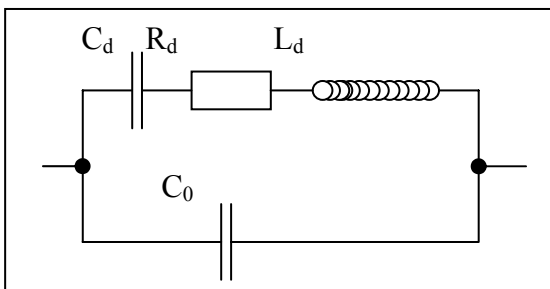
gdje je: d...debljina ploča kristala

E ... modul elastičnosti

γ ....specifična težina kristala

Za kristal kremenja vrijedi: $f_0 = \frac{273000}{d} \text{ (Hz)}$

Nadomjesna shema kristala:

$$\omega_s = \frac{1}{\sqrt{L_d \times C_d}}$$

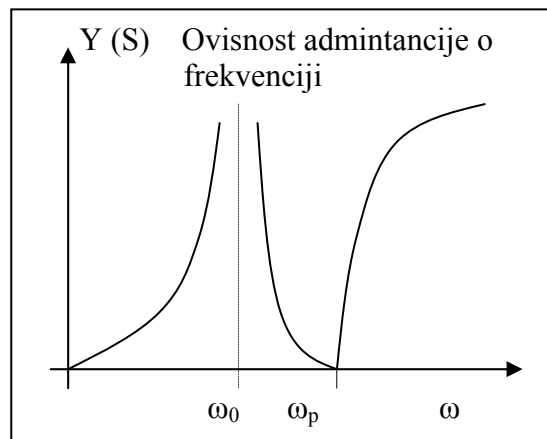
serijska rezonancija

$$\omega_p = \frac{1}{\sqrt{L_d \times C_d}} \times \sqrt{1 + \frac{C_d}{C_0}}$$

ω_p ... Paralelna rezonancija

L_d, C_d, R_d - dinamički parametri kristala

C_0 – statički kapacitet između elektroda kristala

Kod serijske rezonancije, kristal ima maksimalnu admintanciju, a kod paralelne je obrnuto (najmanja admintancija). Zbog toga što je Co puno veće od Cd, obje rezonantne frekvencije se vrlo malo razlikuju.

Frekvencija oscilatora sa kristalom je veoma konstanta, a amplituda oscilacija je relativno mala i ograničena, jer pri opterećenju može doći do pretjeranog zagrijavanja i pucanja kristala.

Konstantnost opterećenja, a time i stabilnost rezonantne frekvencije može se postići stupnjevima za odvajanje (BAFERI). Bez konstantnih pogonskih uvjeta (napon napajanja i opterećenje), i mehaničke stabilnosti, nema ni stabilnosti rezonantne frekvencije.. Kvaliteta kristala ovisi o načinu i kutu sječenja pločica.

Rezovi AT, BT, GT, imaju temperaturni koeficijent promjene frekvencije približno jednak nuli.

Kristali za frekvencije do 20 MHz, osciliraju na osnovnoj frekvenciji, a oni za više frekvencije na overtonskim (približno 3, 5, 7 puta više frekvencije). Klasični oscilatori imaju stabilnost frekvencije osciliranja $\frac{\Delta\omega}{\omega_0} = 10^{-4}-10^{-5}$

Kod kvarcnih oscilatora, mogu se postići stabilnosti do 10^{-10} . Stabilnosti veće od 10^{-8} postižu se stavljanjem kristala u termostat na temperaturu nešto višu od temperature okoline.

Nedostatak oscilatora sa kristalom je to što im se frekvencija može mjenjati do 1% paralelnim spajanjem kondenzatora krristalu.

Oscilatore sa kvarcnom stabilizacijom frekvencije možemo dobiti ako induktivitet paralelnog titrajnog kruga određenog oscilatora zamjenimo kristalom, uz još neke izmjene.

STABILIZACIJA NAPONA

Stabilizatori istosmjernog napona imaju zadatak da promjene amplitude ispravljenog i filtriranog napona koje se javljaju zbog promjene napona mreže i opterećenja, te temperature, svedu na minimum. U elektronicima su stabilizatori napona bitni jer se za ispravan rad dosta elektroničkih uređaja traži stabiliziran napon.

FAKTORI STABILIZACIJE

Naponski faktor stabilizacije “F_{SU}”

$F_{SU} = \frac{\Delta U_{ST}(\%)}{\Delta U_{UL}}$ Ovaj faktor predstavlja postotnu promjenu stabiliziranog izlaznog napona U_{ST} za određenu promjenu ulaznog napona U_{UL}

Opteretni faktor stabilizacije “Fsp”

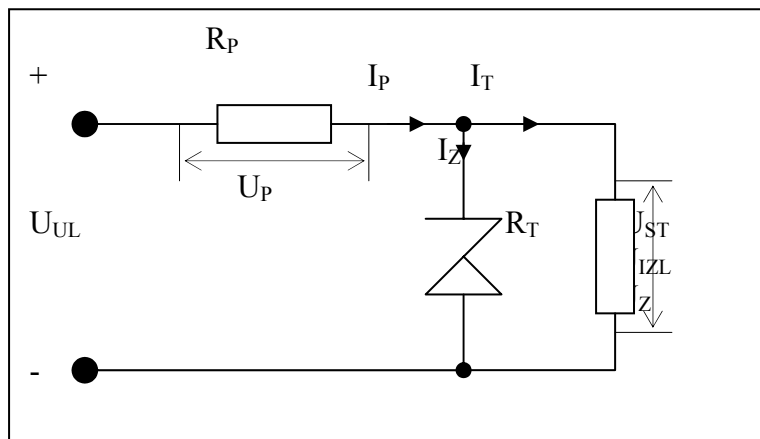
$F_{sp} = \Delta U_{ST} (\%)$ Ovaj faktor se definira za promjenu struje trošila od minimalne do maksimalne vrijednosti

Faktor potiskivanja brujanja “Fp (brujanja)” $F_{p \text{ (brujanja)}} = \frac{(U_{PPUL})_{brujanja}}{(U_{PPST})_{brujanja}}$

Ovaj faktor je omjer napona brujanja od vrha do vrha (peak to peak) na ulazu, prema naponu brujanja na izlazu. Obično se definira i frekvencija brujanja, a faktor potiskivanja se definira u decibelima (dB).

PARALELNA STABILIZACIJA

SATABILIZACIJA NAPONA ZENER DIODOM

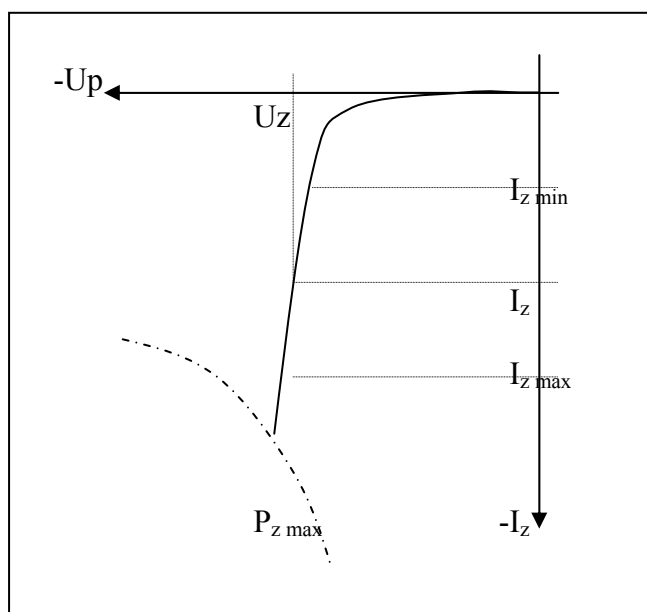

$$I_P = I_T + I_Z$$

$$U_{UL} = U_P + U_Z$$

R_T ... trošilo

R_P ...predotpor

Na ulaz ovog sklopa priključujemo nestabiliziran napon “ U_{UL} ”, čiji iznos za dobru stabilizaciju treba biti oko “ $2 \times U_Z$ ”. Princip stabilizacije sastoji se u tome, što porast ili pad ulaznog napona izaziva povećanje ili smanjenje struje “ I_P ”, a zbog nje se mijenja i “ I_Z ”. Napon “ U_Z ” se neznatno mijenja promjenom “ I_Z ” (strmina karakteristike), pa trošilo dobiva gotovo stalan anpon.

Potrošak snage na Z-diodi ($P_Z = U_Z \times I_Z$) je veći što su otpori trošila i ulazni napon veći.

Smanjenjem “ R_T ”, potrošak na Z-diodi se smanjuje, jer se porastom struje “ I_T ”, smanjuje “ I_Z ”

Treba paziti da I_Z ne padne ispod $I_{Z \min}$ jer tada nema stabilizacijskog efekta. Pri kratkom spoju izlaznih stezaljki, Z-diodi se neće ništa dogoditi, no zbog velike struje $I_P =$

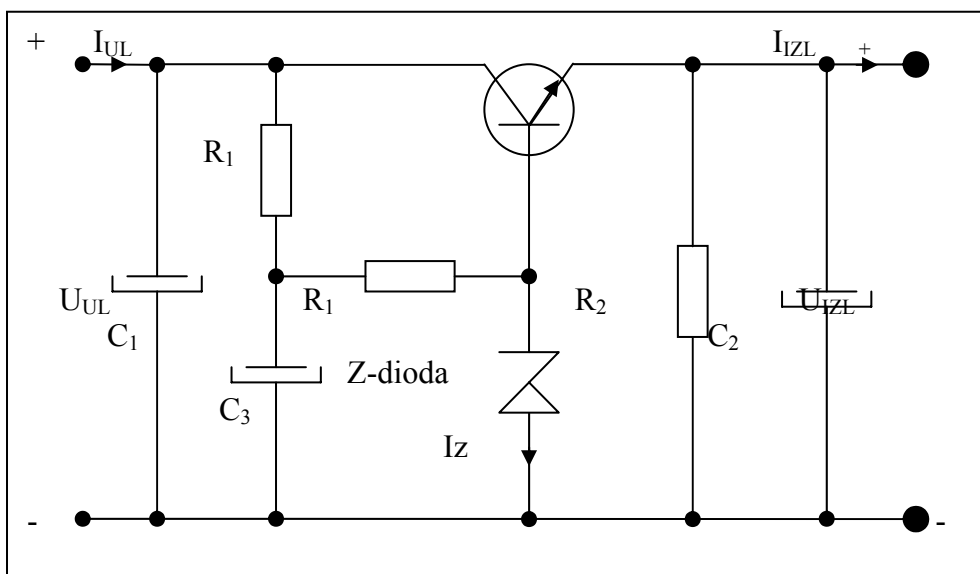
$\frac{U_{UL}}{R_P}$, može stradati R_P . Odsipanjem trošila, struja teče kroz zener diodu ($I_p = I_z$), pa treba koristiti takve diode koje mogu izdržati snagu $P_z = U_z \times I_p$.

Nedostaci ovakvog stabiliziranja su:

1. Relativno velika potrošnja snage na R_P
2. Osjetljivost na promjene temperature Z-diode
3. Nemogućnost podešavanja U_{ST} koji je određen sa U_z
4. I_z mora biti uvijek veća od I_T (u praksi se uzima da je $I_{z\ max}$ veća ili jednaka 1,25 struje trošila I_T).

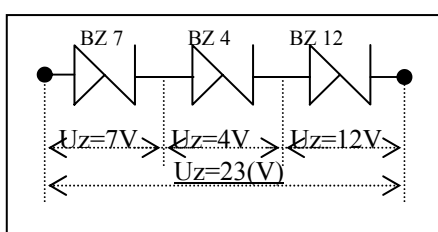
SERIJSKI TRANZISTORSKI STABILIZATOR

Ovdje je tranzistor vezan u seriju sa trošilom. Maksimalni izlazni napon jednak je u ekstremnom slučaju zenerovu naponu upotrebijene Z-diode, umanjenom za U_{be} . (Za Ge tranzistore, $U_{be}=0,3\ V$, a za Si tranzistore $U_{be}=0,7\ V$)

Ako nam je potrebna veća vrijednost U_{IzL} , a nemamo diodu sa tako velikim zenerovim naponom, tada se nekoliko Z-dioda veže serijski, a naponi pojedinih dioda se zbrajaju.

BZ 4 .... $I_{z\ max} = 50\ (mA)$

BZ 7.... $I_{z\ max} = 32\ (mA)$

BZ 12.. $I_{z\ max} = 20\ (mA)$

Maksimalna struja kroz ovaj serijski spoj je ograničena sa $I_{z \max}$, diode koja podnosi najmanju maksimalnu struju (u našem primjeru to je struja od 20 mA). Ovaj podatak o $I_{z \max}$ je potreban da se odredi stupanj strujnog pojačanja potrebnog tranzistora.

Z-dioda drži konstantnim napon baze. U slučaju smanjenja " U_{IZL} ", smanjuje se napon na emiteru tranzistora, zbog čega se povećava napon između baze i emitera, tj. manji je pad napona na tranzistoru.

Tranzistor se, dakle, ponaša kao promjenjivi otpor, čija se vrijednost mijenja promjenom napona između baze i emitera..

$$\text{Unutrašnji otpor stabilizatora "Ru": } R_u \approx \frac{U_{be}}{I_{IZL}} ;$$

$$\text{Za Si tranzistore: } R_u \approx \frac{0,7}{I_{IZL}} ; I_{IZL} \dots \text{ u (mA); } R_u \dots \text{ u } (\Omega)$$

Potreban ulazni napon izračunava se prema maksimalnoj promjeni mrežnog napona (npr. $\pm 5\%$, tj. 10%), i dozvoljenim naponom brujanja (npr. 5% vrijednosti ulaznog napona " U_{UL} ". ($10\% + 5\% = 15\%$ tj. 0,15)

$$U_{UL} = 1,15 U_{IZL} + 2 \text{ (V)}$$

2(V) se uzima zbog sigurnosti postojanja napona zasićenja kolektorskog spoja.

$$R_1 = \frac{U_{UL} + R_u \times I_{UL \max} - U_Z}{2 \times I_{z \max}}$$

Z-dioda je pri praznom hodu najopterećenija, zato se vrijednost ulaznog napona "povećava" za $R_u \times I_{UL \max}$. Koeficijent 2 je zato što imamo 2 R_1 .

C_1 i C_3 služe za prigušenje napona brujanja, a frekvenciju mreže od 50 Hz, izračunavaju se po obrascu:

$$C_1 \cong \frac{50 I_{UL}}{U_{IZL}}$$

$$C_3 \cong \frac{32}{R_1}$$

C_1 i C_3 u (μF)
 I_{UL} u (mA)
 U_{IZL} u (V)
 R_1 u ($\text{k}\Omega$)

C_2 se spaja samo kada se očekuje kratkotrajno preopterećenje

$$C_2 \cong 0,1 I_{IZL \max}$$

C_2 u (μF)
 $I_{IZL \max}$ u (mA)

Faktor strujnog pojačanja tranzistora:

$$\beta \cong 1,3 \frac{I_{IZL \max}}{I_{z \max}}$$

INTRGRIRANI STABILIZATORI NAPONA

Ove stabilizatore dijelimo u tri grupe:

1. Integrirani stabilizatori opće namjene s regulacijom stabiliziranog napona
2. Integrirani stabilizatori konstantnog napona s tri izvoda
3. Dvostruki prateći stabilizatori napona

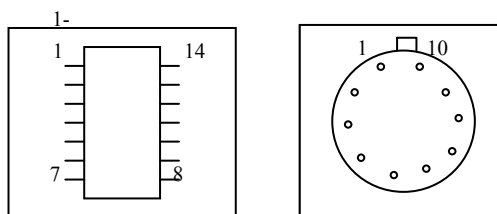
SATABILIZATORI OPĆE NAMJENE

Izvedbe kućišta:

DIL-14

TO 100

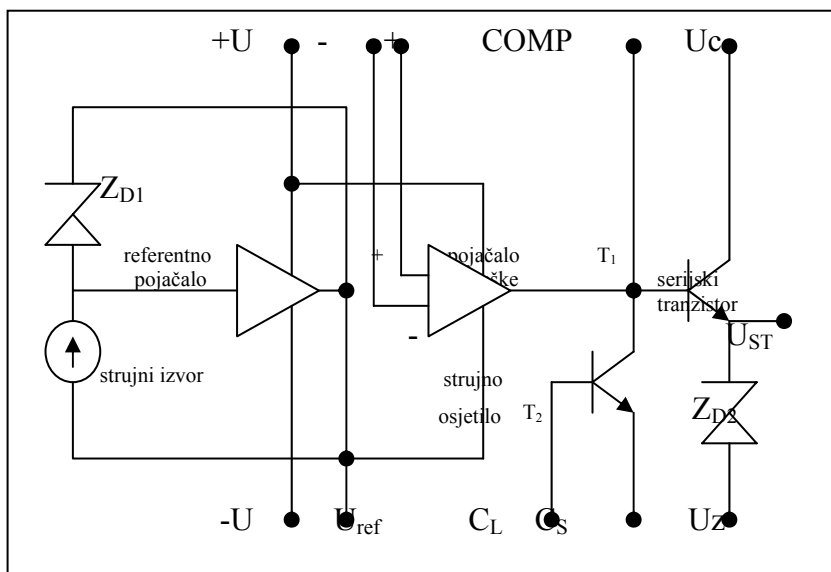
(pogled odozgo)

1. – NC (nema kontakta)	1 – CS
2. – CL (ograničenje struje)	2 – (-)
3. – CS (strujno osjetilo)	3 – (+)
4. – (-) (invertirani ulaz pojačala greške)	4 -Urf
5. – (+) (neinvertirani ulaz pojačala greške)	5 – (-) (kućište)
6. – U_{RF} (referentni napon)	6 – Ust
7. – (-) (napajanje)	7 – Uc
8. – NC	8 – (+)
9. – Uz	9 – COMP
10. – Ust	10 – CL
11. – Uc	
12. – (+) (napajanje)	
13. – COMP (frekventna komparacija)	
14. – NC (bez kontakta)	

Ovaj stabilizator nije predviđen za davanje velikih struja, pa se za veće struje koriste serijski tranzistori dodani izvana. Ulazni i izlazni naponi se mogu mijenjati u širokom rasponu. Ukoliko se 723 nalazi u DIL kućištu, tada je obično namjenjen širokoj upotrebi. Ovaj integrirani krug proizvođači obično označavaju oznakom 723 sa raznim prefiksima što nije uvijek pravilo (IL 723, MC 1723, UA 723, μ 723, TDB 0723, TBA 281, L 123). Ovaj integrirani stabilizator ili regulator napona prvi puta se pojavio 1968. godine. Smješten je na Si čipu veličine $1,5 \times 1,4$ (mm), a sadrži 16 tranzistora, 3 Z-diode, 12 otpornika i 1 kondenzator od 5 (pF).

Unipolarni tranzistor (J FET) služi kao strujni izvor koji konstantnom strujom napaja Z_{D1} (6,2 V). Referentno pojačalo sa jediničnim naponskim pojačanjem i velikom ulaznom impedancijom (emitorsko sljedilo), vrlo malo opterećuje Z_{D1} , a na izlazu ima malu impedanciju i daje $U_{ref}=7,15$ V, uz maksimalnu struju od 15 (mA).

723 se spaja tako da se na (+) ulaz pojačala greške (diferencijalno pojačalo), koji upravlja serijskim tranzistorom, dovodimo referentni napon, a na (-), napon ovisan o U_{st} . Ukoliko napon dobiven povratnom vezom nije jednak naponu na izlazu referentnog pojačala, tj. (+) ulazu pojačala greške, pojačalo greške mijenja vodljivost serijskog tranzistora, mijenjajući time U_{st} .

Ta promjena U_{st} mijenja napon (-) ulaza pojačala greške, dok između ulaza ne bude napon jednak "0".

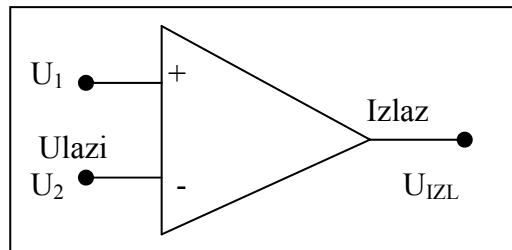
Da bismo što manje opteretili pojačalo greške, serijski tranzistor je izveden kao kaskada dva emitorska sljedila. Napon na izlazu U_z , je za pad napona na Z_{D2} niži od U_{st} .

Stezaljka COMP služi za frekventnu kompenzaciju radi spriječavanja osciliranja. Između stezaljki C_L i C_S spaja se otpornik koji ograničava struju kratkog spoja, djelujući na napon U_{be} tranzistora T_2 . Napon između stezaljki (+) i (-) može iznositi do 40 (V).

Disipacija snage za tranzistorsko kućište TO 100 iznosi 0,8 (W), a za DIL 1(W). Ako se navedene vrijednosti ne prekorače, izlazna struja može iznositi 150 (mA).

IDEALNO OPERACIJSKO POJAČALO

Simbol:

Obično se izvodi s diferencijalnim ulazima i jednim (asimetričnim) izlazom, ali stime da sadrži više stupnjeva s direktnom vezom.

Svojstva idealnog operacijskog pojačala:

- veliko pojačanje
- velika širina frekvencijskog pojasa
- velika ulazna impedancija između bilo kojeg ulaza i mase i između ulaza međusobno.
- Izlaznu impedanciju jednaku nuli
- mogućnost davanja neizmjereno velike struje na izlazu-
- $I_{UL} = 0$
- $U_{IZL} = 0$ pri $U_{UL} = 0$ (napon namještanja jednak nuli)
- idealno diferencijalno pojačanje uz faktor potiskivanja neizmjereno velik
- sva svojstva su neovisna o temperaturi

Slijedeća svojstva s obzirom na prethodno navedeno:

- veliki ulazni otpor
- nije potreban nikakav ulazni napon, a da bi se na izlazu dobio napon, jer je pojačanje pojačava veliko

KOMPARATOR

Može se koristiti samo ako mu se dodaju elementi za povratnu vezu.

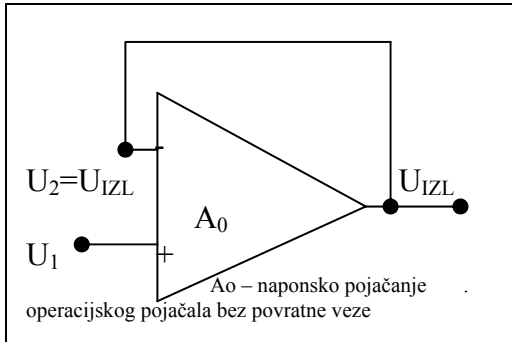
Ako je $U_1 = U_2$, biti će $U_{izl} = 0$.

Ako je U_1 stalnog iznosa, napon U_2 se mijenja, a izlazni će napon doseći najveći mogući iznos i to istog polariiteta kao i U_2 . Zato se ulaz označava sa "+", a zove se neinvertirajući ulaz.

U obrnutom slučaju, izlazni napon će doseći najveći iznos i to suprotnog polariteta "-“ i zove se neinvertirajući ulaz. Drugim riječima, ako je U_1 pozitivniji od U_2 , U_{izl} je negativan, dok je u obrnutom slučaju, U_{izl} pozitivan..

ako se U_2 uzme kao referentan, komparataor stanjem svog izlaza pokazuje dali je U_1 manji ili veći od U_2 . Takav sklop naziva se još i diskriminator razine. Komparator se primjenjuje kod sklopa za analogno digitalnu pretvorbu.

SLIJEDILO NAPONA

Neka npr. izlazni napon U_{IZL} , promjenimo za 1 (V). To mora biti posljedica promjene napona $1/A_0$ između ulaznih stezaljki. Ako je pojačanje “ A_0 ” beskonačno veliko, neće biti velike razlike između ulaznih stezaljki.

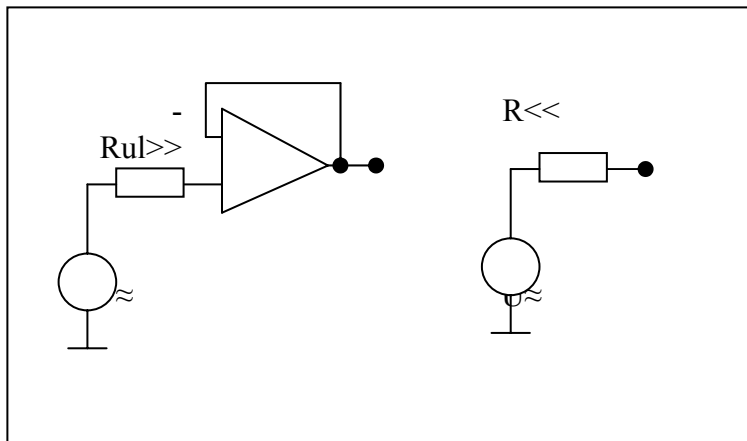
S obzirom da je U_{IZL} izravno spojen na invertirajući ulaz ($U_2=U_{IZL}$), a razlike napona između ulaza nema, to je $U_{IZL} = U_1$, tj. pojačanje pojačala je jednako “1”.

Slijedilo napona ima veliki ulazni otpor.

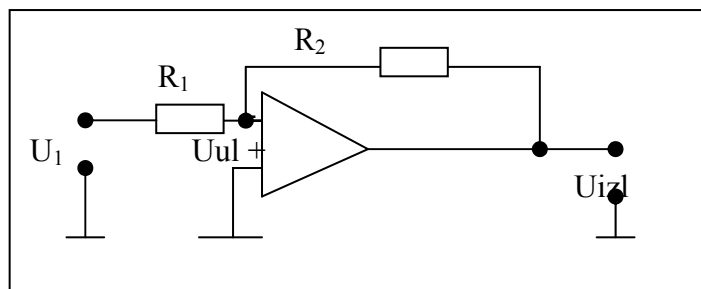
$$Z_{UL} = \frac{U_1}{U_{IZL}} = \frac{U_1}{U_{IZL}/(A_0 \times Z)} = \frac{U_{IZL}(1 + \frac{1}{A_0})}{U_{IZL} \times \frac{1}{A_0 \times Z}} = Z(1 + A_0)$$

Ima vrlo malu izlaznu impedanciju pa se koristi kao “transformator” impedancije. Ako izvor signala ima vrlo veliki unutrašnji otpor, spajanjem sljedila napona doobije se izvor koji daje jednak napon uz mali unutrašnji otpor.

Treba naglasiti da se pod povećanjem ulazne impedancije kod sljedila napona, podrazumjeva povećanje ulaznog otpora R_{ul} , ali isto i $X_{ul}=1/\omega C$, a to znači smanjenje ulazne kapacitivnosti, odnosno veću širinu frekventnog pojasa (viša gornja granična frekvencija).

INVERTIRAJUĆE POJAČALO

Razlika napona između ulaznih stezaljki je neznatna, zbog velikog “ A_o ”. Neinvertirajuću ulaz je uzemljen, a na invertirajućem vlada mali napon pa se može reći da je i on prividno na masi, bez obzira na U_1 i U_{izl} .

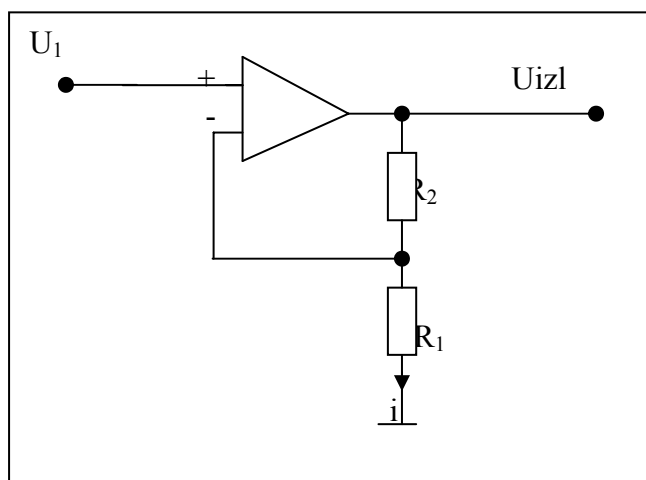
Ulazni otpor pojačala je vrlo velik, struja koju tjera U_1 preko R_1 teče dalje preko R_2 , tj. struje kroz R_1 i R_2 su jednake.

$$\frac{U_1 - U_{UL}}{R_1} = \frac{U_{UL} - U_{IZL}}{R_2} \quad U_{UL} = 0$$

$$\frac{U_1}{R_1} = -\frac{U_{IZL}}{R_2} \quad \text{odnosno,} \quad A_u = \frac{U_{IZL}}{U_1} = -\frac{R_2}{R_1}$$

$$R_{ul} = \frac{U_1}{(U_1 - U_{UL})/R_1} \approx R_1, \text{ zbog } U_{ul} \ll R_{IZL} \text{ je vrlo mali}$$

NEINVERTIRAJUĆE POJAČALO

$$i = \frac{U_{IZL} - U_1}{R_2} = \frac{U_1}{R_1}$$

a pojačanje iznosi:

$$A_u = \frac{U_{IZL}}{U_1} = \frac{R_1 + R_2}{R_1} = 1 + \frac{R_2}{R_1}$$

Ovdje su izlazi i ulazi u fazi i pojačanje je za “1” veće od omjera između otpora R_2/R_1 .

Ako bi otpor R_1 težio ka ∞ , a R_2 prema nuli, sklop bi postao sljedilo napona.

Ima vrlo veliki ulazni otpor, a mali izlazni otpor.

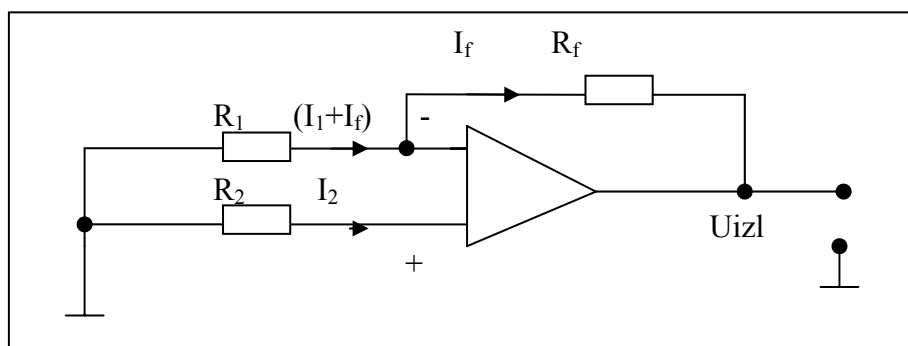
UTJECAJ DEBALANSA I FREKVENTNA KOMPENZACIJA

Idealno operacijsko pojačalo daje na izlazu 0 (v), ako je na ulazu 0 (v); međutim, kod stvarnog operacijskog pojačala, to neće biti slučaj zbog nepotpune simetrije ulaznog kruga. To se naziva **debalans** ili **razdešenost**.

Struja namještanja je razlika struja prednapona koja se dovodi ulazima operacijskog pojačala.

Napon namještanja je napon koji treba priključiti između dva ulaza da bi se postiglo da ulaz stvarnog operacijskog pojačala bude jednak nuli.

Struja i napon namještanja, neovisne su veličine čiji se iznosi posebno daju u podacima za pojačalo.

$$(I_1 + I_f) R_1 + I_f R_f = U_{izl}$$

$$(I_1 + I_f) R_1 - U_o - I_2 R_2 = 0$$

Ako se iz ovih jednadžbi eliminira I_f , dobije se izlazni napon:

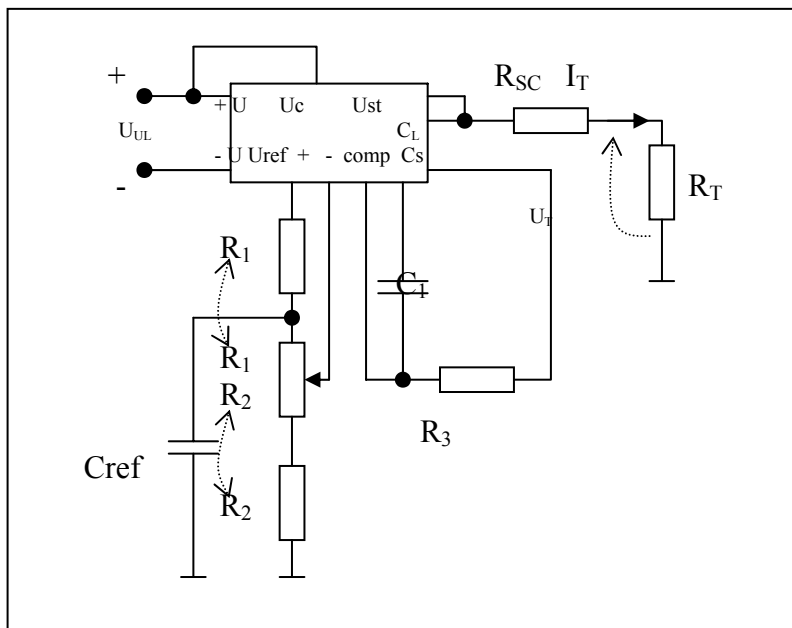
$$U_{izl} = U_o \left(1 + \frac{R_f}{R_1}\right) + I_2 \times R_2 \left(1 + \frac{R_f}{R_1}\right) - I_1 \times R_f$$

Ako je R_2 odabran tako da struja prednapona nema utjecaja na izlazni napon pri $I_1 = I_2$

$$R_2 = \frac{R_1 \times R_f}{R_1 + R_f}, \quad U_{izl} = U_o \left(1 + \frac{R_f}{R_1}\right) + I_o \times R_f \quad I_o \text{ je struja namještanja.}$$

Za otklanjanje debalansa u biti su dovoljni mali naponi na ulazu reda veličine (mA). Neprikladno je ako se napon namještanja mora dodavati na ulazu. Zato današnja operacijska pojačala imaju posebne izvode za podešavanje balansa.

STABILIZATOR NAPONA 2-7 (V)

$$U_{ST} = U_{ref} \times \frac{R_2}{R_1 + R_2}$$

$$R_{SC} = \frac{0,65}{I_T}$$

Serijski spoj otpora R_1 i R_2 predstavlja djelilo referentnog napona. Potenciometar služi za precizno namještanje (podešavanje (U_{st})). Dobiveni dio referentnog napona sa klizača potenciometra odvodi se na (+) ulaz pojačala greške. C_{ref} ($5 \mu F$) koristimo ako želimo smanjiti napon brujanja. C_1 ($20 pF$) služi za frekventnu kompenzaciju. Preko R_3 ostvaruje se povratna veza U_{ST} na (-) ulaz pojačala greške. Vrijednost R_3 treba biti jednaka vrijednosti paralelno vezanih vrijednosti otpora R_1 i R_2 , jer tada imamo minimalno klizanje vrijednosti U_{st} , uvjetovano promjenom temperature.

Ako se R_3 izostavi (kratko se spoji), tada umjesti C_1 , spajamo kondenzator od $5 (nF)$ na masu. Zbroj vrijednosti R_1 i R_2 ne smije imati manju vrijednost od $1,5 (k\Omega)$ niti veću vrijednost od $7,5 (k\Omega)$.

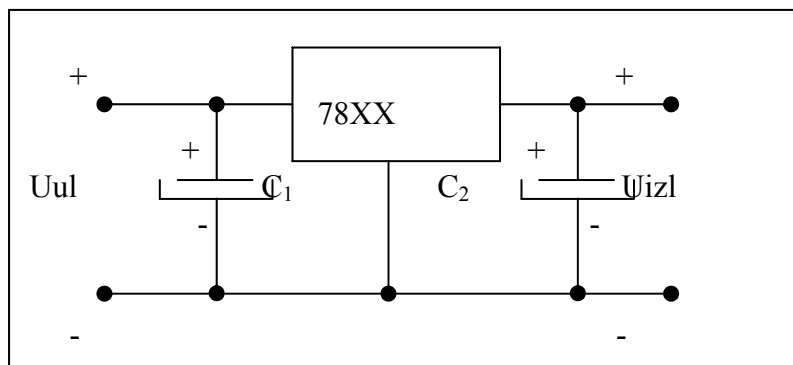
Otpornik R_{SC} je strujno osjetilo i određuje maksimalnu struju koju može dati stabilizator. Kada pad napona na R_{SC} koji stvara struja I_T dostigne vrijednost od $0,65 (V)$ aktivira se zaštita za ograničavanje struje. To se dešava pri opterećenju većem od dopuštenog ili pri kratkom spoju ulaza.

Kod stabilizatora napona od $7-37 (V)$, pošto je U_{st} veći od U_{ref} , potrebno je U_{st} dijeliti djelilu napona i dovoditi ga na (-) ulaz pojačala greške.

INTEGRIRANI STABILIZATORI SA TRI IZVODA

Izrađeni su za stabiliziranje pozitivnog napona (5; 6; 6,8; 7,5; 8; 8,5; 12, 15, 18 i 24 V) i negativnog napona (-2; -5; -5,2; -12; -15; -18; -24 V).

Izlazne struje kreću se od nekoliko stotina miliampera do 3 (A). Relativno su jeftini i lako se spajaju. Za razliku od stabilizatora opće namjene, kod kojih se zaštita od kratkog spoja izvodi izvana, ovi stabilizatori imaju zaštitu izvedenu u samom sklopu. Zbog toga što se serijski tranzistor nalazi u kućištu stabilizatora, potrebno mu je osigurati dobro hlađenje. Posljednje dvije znamenke u oznaci ovog stabilizatora označavaju iznos stabiliziranog napona.

Stabilizatori negativnog napona imaju prvi dio oznake “79” (npr. 7912, Ust = 12 V).

DVOSTRUKI PRATEĆI STABILIZATORI

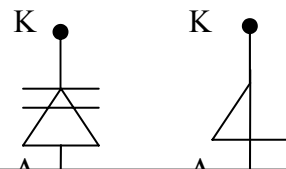
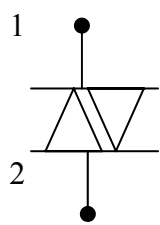
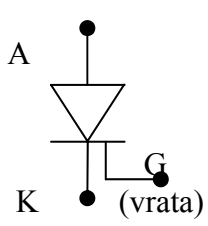
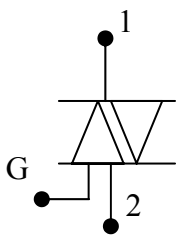
Ovi stabilizatori daju pozitivni i negativni stabilizirani napon, u odnosu na referentnu točku. Koristimo ih za napajanje operacijskih pojačala i drugih linearnih integriranih krugova, a nazivaju se prateći jer se promjenom jednog napona, istovremeno mijenja i drugi.

Izlazni napon im je ± 15 (V), a kod nekih izvedbi može se podešavati od ± 10 do ± 28 (V). Izlazne struje im se kreću oko 100 (mA) uz najveću razliku izlaznih napona od oko 1%.

TIRISTORI

Tiristori su četveroslojni silicijski preklopnički elementi sa dva stabilna stanja. Vodljivo ili niskoomsko i nevodljivo ili visookoomsko stanje.

Osnovne vrste tiristora:

<p>1. Jednosmjerni diodni tiristor (Shocklyeva četveroslojna dioda)</p>
<p>2. Dvosmjerni diodni tiristor (diak)</p>
<p>3. Jednosmjerni triodni tiristor (SCR – tiristor)</p>
<p>4. Dvosmjerni triodni tiristor (tiak)</p>

Tiristori se upotrebljavaju za uključenje i isključenje krugova istosmjerne i izmjenične struje, regulaciju izmjenične snage predane trošilu, upravljanje motorima za istosmjernu i izmjeničnu struju., Ispravljanje izmjenične struje, pretvaranje istosmjerne struje u izmjeničnu, itd.

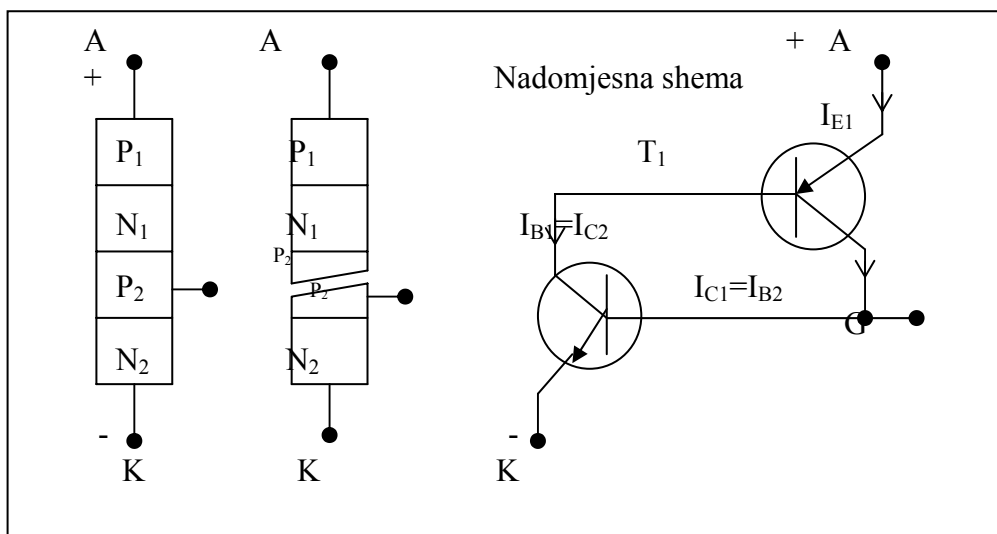
Predmeti upotrebe tiristora:

- Upravljačka snaga koja je potrebna je samo za uključivanje tiristora.
- Za vrijeme vođenja, disipacija snage na tiristoru je relativno mala (malo zagrijavanje).
- U nevodljivom stanju disipacija je zanemariva.
- Dimenzije su relativno male (regulator intenziteta svjetlosti nalazi se u kućištu prekidača; regulator broja okretaja el. bušilice nalazi se u njenom kućištu).

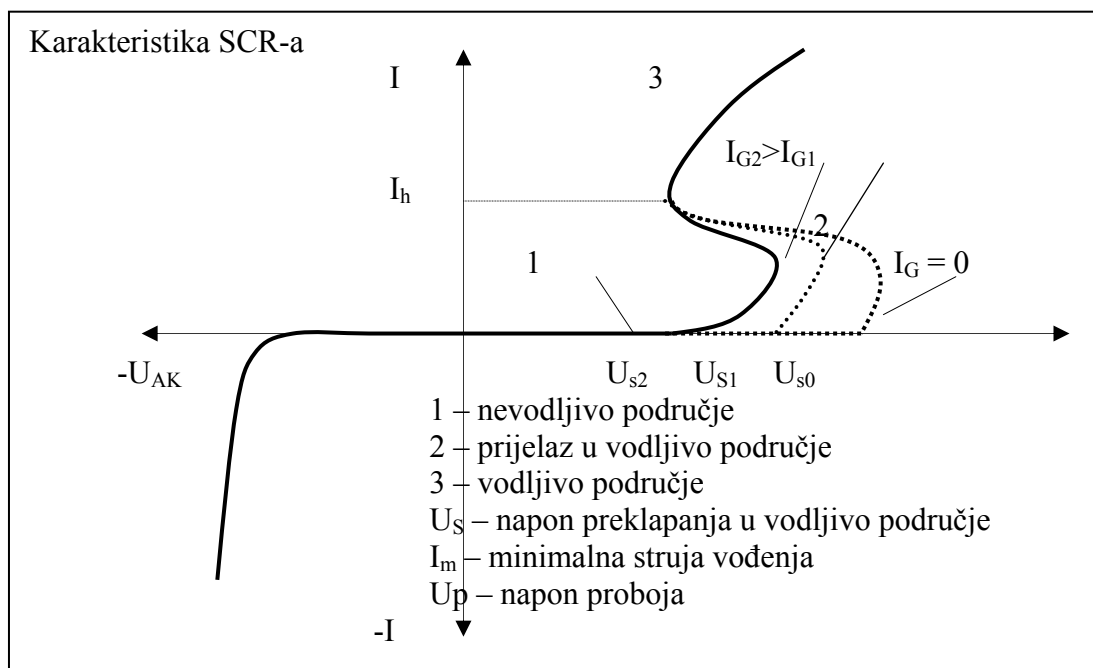

JEDNOSMJERNI TRIODNI TIRISTOR

Građa:

Uz anodu i katodu, ovaj tranzistor ima i gejt (G). Prebacivanje iz nevodljivog u vodljivo stanje vrši se dovođenjem pozitivnog impulsa na gejt (G). Potrebne struje I_g iznose nekoliko desetaka (mA) uz napon U_{ak} od nekoliko volti (kod SCR-a manjih snaga). Zagrijavanjem SCR-a smanjuje se U_{gk} kod kojeg dolazi do okidanja (prelazak u stanje vođenja).

Povećanjem napona U_{ak} od "0" do područja "1", struja kroz SCR je zanemariva sve dok napon ne dosegne vrijednost U_{s0} , kada dolazi do vrlo naglog prijelaza u vodljivo stanje. U_{s0} može biti vrlo velik pa se u praksi to ne dozvoljava jer može doći do oštećenja SCR-a (lavinski proboj inverzno polarizirane barijere između N_1 i P_2).

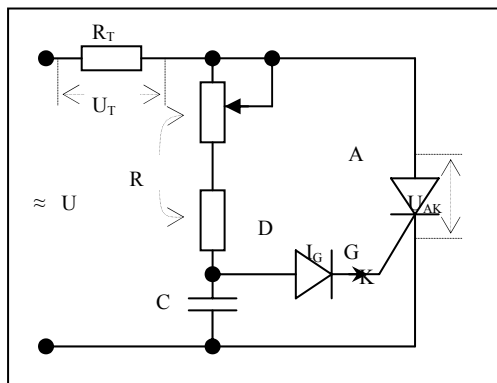
U trenutku kada se na "G" narine impuls, SCR prelazi u vodljivo stanje područjem negativnog otpora ($U \downarrow$, $I \uparrow$). Što je struja I_g veća, taj se prijelaz odvija kod nižeg napona U_s .

Kad je jednom SCR proveo, nije mu potrebna struja I_g , da bi i dalje radio. I_g nema više utjecaj na vođenje.

Pad napona U_{AK} u vodljivom stanju iznosi 1-2 (V), a struja mora biti ograničena nekim vanjskim otpornikom.

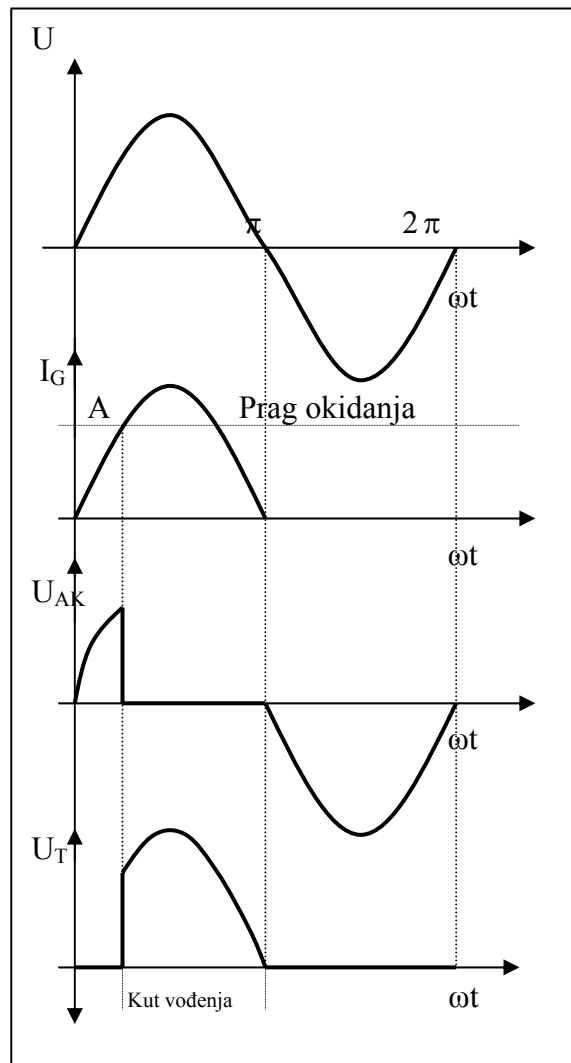
SCR prelazi u nevodljivo stanje ako se U_{AK} toliko smanji, da struja padne ispod I_h , što se obično dešava pri promjeni polariteta priključenog izmjeničnog napona. Karakteristika u trećem kvadrantu je slična karakteristici inverzno polarizirane Si diode.

REGULIRANJE SNAGE TROŠILA POMOĆU SCR-a

Zbog diode D, vrata (G) SCR-a dobivaju samo pozitivne impulse. Pomoću potencijometra možemo podešavati kut vođenja, tj. postići da uopće ne vodi ili vodi od najmanje polovinu periode, do najviše cijele poluperiode.

Drugi dijagram predočava upravljački impuls koji u točki "A" SCR. U_{AK} do točke "A" raste a zatim SCR provede, naglo pada na malu vrijednost. Negativnu poluperiodu SCR vodi, pa se U_{AK} mijenja kao U. Zbog nevođenja SCR-a, U_T je do točke "A" jednak nuli, a zatim se za pozitivnu poluperiodu mijenja kao U. Za negativnu poluperiodu, napon na trošilu U_T je jednak nuli. Na ovaj način možemo mijenjati vremenokad je R_T naponom "U" u poluperiodi, atime i snagu koju trošilo daje.

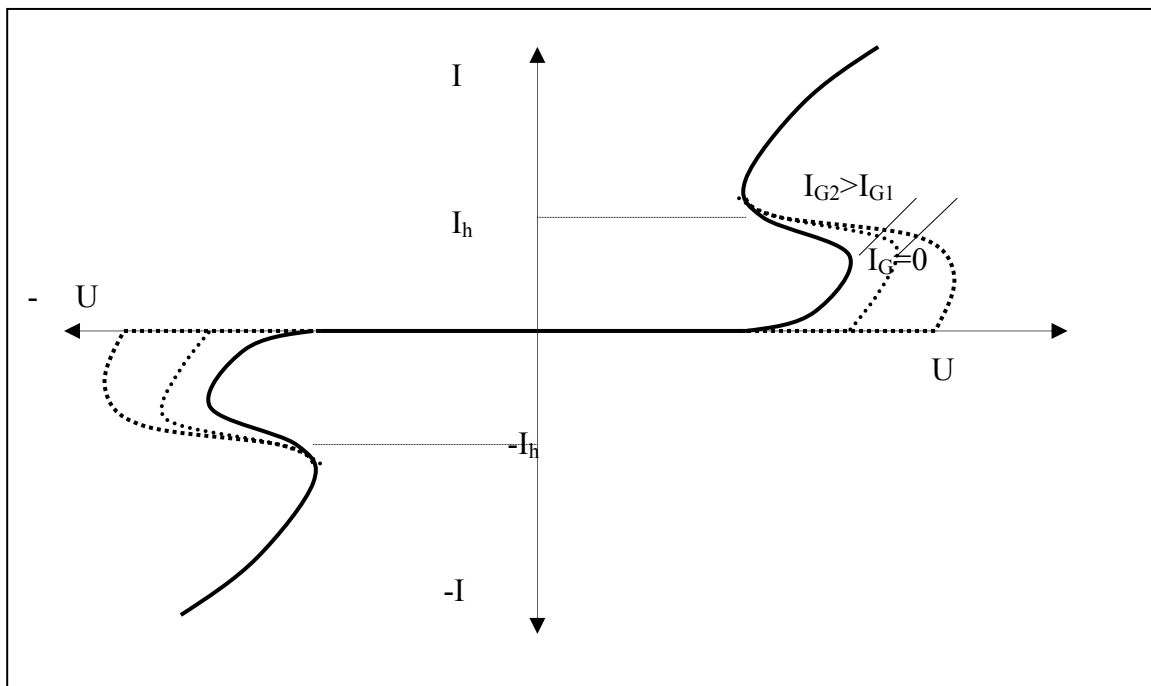
SCR

okida
kad

ne

pod

DVOSMJERNI TRIODNI TIRISTOR - TRIAK

Triak može voditi struju u oba smijera, a okodamo ga pozitivnim i negativnim strujnim impulsima, bez obzira na polaritet na glavnim izvodima "1" i "2". Kad jenom provede, upravljačka elektroda više nema utjecaja na vođenje.

Tiak je pogodan za regulaciju snage izmjenične struje jer može regulirati snagu u pozitivnom i negativnom dijelu periode. Okidni sklop je sličan prethodnom samo što umjesto diode kao element za okidanje triaka služi diac.

Karakteristika diaca se nešto razlikuje od karakteristike triaca. Napon preklapanja u vodljivo stanje iznosi oko 32 volta, a pad napona kod diaca nije mali kao kod triaca već iznosi oko 24 volta.